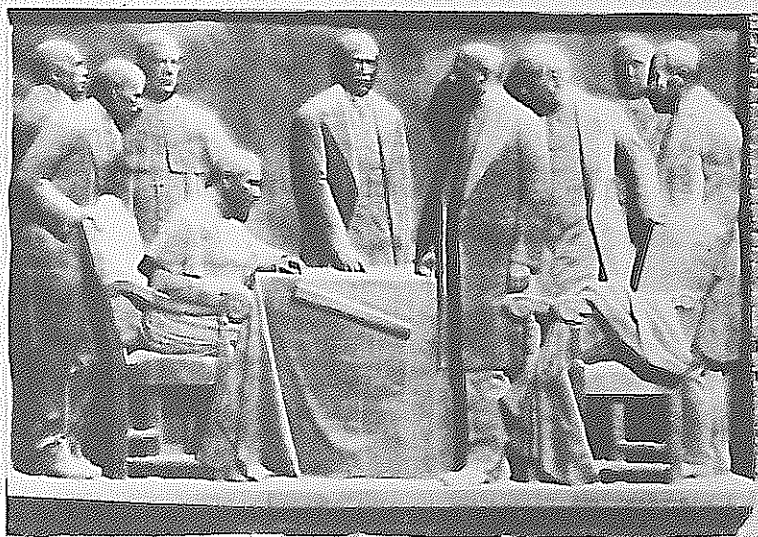

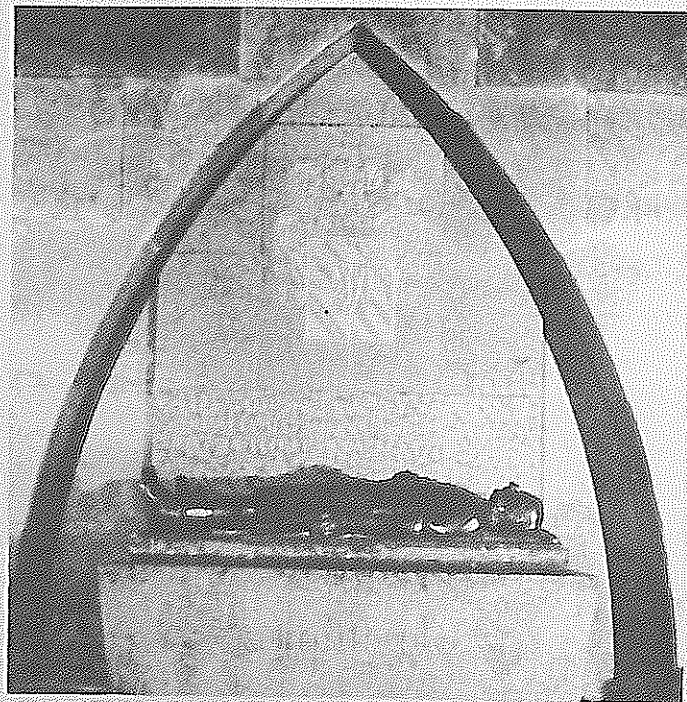
150, - Ft

750,-

ÉLETUTUNK

Gróf Klébelsberg Kunóné
visszaemlékezései

929
539

V815/027

*Gondolattal, szóval, írással és alkotásokkal szolgálta
hazáját és Szeged városát.
Virulásuk felett virraszt a feltámadásig.*

A felirat a szegedi Fogadalmi templom jobb oldali kereszthajójában a márvány síremlék fölötti falon olvasható. A síremlék Ohmann Béla alkotása. (Valódi sírja, feleségével együtt a kriptában van, pontosan a fenti síremlék alatt.)

Életutunk

Gróf Klebelsberg Kunóné visszaemlékezései

1992

A bevezetőt írta, a szöveget jegyzetekkel ellátta és sajtó alá rendezte *dr. Mária földy Márton*

ISBN 963 00 1593 5

Kiadja a Kereszténydemokrata Néppárt

Szeged-városi szervezete

Felelős kiadó: Dr. Ladányi Jánosné

A szedés a Szent Gellért Egyházi Kiadóban készült

Felelős: Zsigmond Balassa

Nyomás és kötés: AGAPÉ Kft., Szeged

Bevezető

„Nálunk meg kell halnia valakinek ahhoz, hogy érdekeit elismerjék.” — hivatkozik *Klebensbergné* egy újságban olvasott megállapításra. Sajnos, ez nálunk valóban így van!

Gróf Klebensberg Kunóné sz. Botka Sarolta (1878–1964) életéről szóló visszaemlékezéseit tartja kezében az olvasó. Férjét idéző emlékeit, annak halála után kezdte följegyezni, majd kitelepítése után folytatta. Jól túl hetvenes éveinek második felében továbbírta, és csak halála előtt — 86 évet élt! — néhány hónappal fejezte be.

Mennyiben számít írása *történelmi forrásnak*?

Följegyzéseinek az a része — férje hivatali és miniszteri működésének leírása — nem támaszkodhatott csupán a szerző időskori emlékezetére. Írását, hogy megfeleljen a történelmi valóságnak, egykori újságokból, kortársaknak a följegyzéseiből, könyvekből és a változásokat túlélők elbeszélései alapján igyekeznek hitelessé tenni. De éppen emiatt — a máshonnan átvett idézetek, vélemények meglehetősen nagy száma miatt — a III. fejezet túlságosan terjengőssé és nehezen olvashatóvá válna. Ezért szükség volt arra, hogy ennek a fejezetnek nem a szerzőtől származó betoldásait megrövidítsük, illetve jó részét elhagyjuk, gondosan ügyelve azonban arra, hogy a kéziratból semmi lényeges mozzanat ne maradjon ki, és a leírtak folyamatossága megmaradjon.

Klebensberg egyénisége arra is jó példa, hogy egy idegen származású — jelen esetben osztrák — család hogyan válik nálunk jó magyarrá. Sőt, jobb magyarrá, mint a hazai földön született magyar testvéreink! His-

tóriánk lapjai bővelkednek hasonló példákkal (Martinez Fráter György, Anjouk, Hunyadiak stb.). Érdeemes lenne föl kutatni; mi lehet az oka a magyar föld ilyen sajátos, átformáló hatásának? Nem a magyar hangzású név tesz valakit jó magyarrá, hanem az, hogy a név tulajdonosa *mit* és *mennyit* tesz hazájáért!

Klebelsbergné írásainak középpontjában természetesen férje személyisége áll. *Klebelsberg Kunó* az építő, alkotó, cselekvő, tevékeny ember. Ebben leginkább *Széchenyi Istvánhoz* hasonlít, aki a reformkorban alkotásaival, létesítményeivel, újszerű gondolkodásával, sokszázados állóvízhez hasonló poshadtság után friss levegőt hozott hazánkba. *Klebelsberg* is magáévá tette *Széchenyi* megállapítását: „A kiművelt emberfők sokasága a nemzet igazi hatalma.” *Klebelsberg* folytatta nagynevű elődjének, báró *Eötvös Józsefnek* iskolapolitikáját. Utóbbi hozta tető alá az 1868. évi XXXVIII. törvénycikket, amely a kiegyezés után a népoktatást teljesen új alapokra helyezte. Száz évvel ezelőtt ez volt hazánkban a legjelentősebb kultúrpolitikai tett! *Eötvös* azonban inkább jogi, törvényalkotói minőségben alkotott maradandót. *Klebelsberg* ebben is követte *Eötvöst*. Az 1920-as évek első felében az ő javaslatára születnek a középiskolákról, a középiskolai tanárok képzéséről, a mezőgazdasági népiskolák létesítéséről, a külföldi magyar intézetekről, a különféle ösztöndíjakról stb. szóló törvények. De ő ennél sokkal többet is tett. *Ő a nagy iskolaépítő!* Elvégre a Trianon után egyharmadára megcsönkített Magyarországon 5.000 tanyai, falusi, városi népiskola megteremtése nem csekélység! Nem véletlenül állt a Dóm tér arkádjainak átjárójában a *Klebelsberg* címerén egykor olvasható felirat: „Rólad a kövek beszélnek.”

Klebelsbergné írásaiban olyan világot mutat be, amely a mai nemzedékek számára ismeretlennek tűnik. *Kortörténet ez a maga valóságában!* Hogyan éltek

akkor az emberek? Leszűkítve: mi természetesen csak azt a társadalmi környezetet látjuk, amelyben a férj és a feleség élt. Ami viszont nem jelenti azt, hogy látóhatárunk csak a szűkebb környezetre szűkült. Megható olvasni a férjét jellemző sorokat, azt a szeretetet, amely valóban csak egy eszményi házasságra jellemző. Csak egy jó, meleg családi háttér biztosít a közéleti férfiú számára sikeres alkotótevékenységet. Nem lehet hideg fejvel olvasni kettőjük kapcsolatát, a házaspárnak egymás iránti figyelmeségét, szeretetüknek kölcsönös megnyilvánulásait.

Ilyen értelemben *Klebelsbergné* írása valóban *forrásértékűnek* számít.

Természetesen ahhoz, akihez legközelebb állunk, elfogultak vagyunk. Másként látjuk mi, és megint másként látják mások. Emlékiratoknál ez nem baj, sőt, vesztitene értékéből, ha nem így volna! Mi, olvasók, a sorok mögött azt látjuk, hogy *milyennek látta a feleség a férjét*. Ha a szerző — saját szubjektív érzelmvilágát kizárva — szigorú tárgyilagosságra törekedne, már nem is lenne annyira hiteles az írása.

Dr. Máriaföldy Márton

Életutunknak nevezett, tentával írt kéziratomról diktáltam le *Jakobey Istvánné*-nak gépébe, az ő kezdeményezésére emlékeimet. Sajnálám, ha elkallódnának. Ezért kérem meg bizalommal az Egyetemi Könyvtárat, melynek ügyét annakidején jó uram szívéen viselte, őrizze meg ezen írást, mely férjem egyéniségének hű mása, s életének hamisítatlan, igaz tükörképe.

Kérésem az, hogy a történelmi hűségen változtatást ne eszközöljenek.¹

Szeged, 1964. július 5.

Előszó

Az én jó Uram első megjelenő kötete elé azt írta: „Két magyar asszonynak, boldogult jó anyám emlékének, és életutamon hűséges társamnak ajánlom ezt a könyvet.” Ki másnak ajánlhatnám én szerény, igénytelen írásomat, mint az Ő drága emlékének? Félve fogok hozzá, hogy erről a küzdelmes, szép életútról — melyen a sors kegyelméből mellette haladhattam — egyet s mást feljegyezsek, nehogy felidézsem *Mikszáth* mondását, amikor Jókai-adatokat keresve megkapta leányának, *Fesztynének*, naplóját: „Nem használhatom, mert túl nagy szeretettel van megírva!” — ezért nem akarok mást, mint néhány mozaikdarabot összerakni, emlékeket megrögzíteni, megmutatni: milyen volt magánéletében, otthonában, hogy a mai rohanó időben megóvjam a feledéstől, mert befelé élő kedélyvilágát kívülálló alig ismerhette. *Baranyai Jusztin* egyetemi tanár a Ciszterci Diákszövetség 1932. évi közgyűlésén beszédében ezeket mondotta: „A köztudatban a fórum² Klebelsbergje él, de én megismertem a másikat, az ismeretlen Klebelsberget otthonában, melyet egész ifjan alapozott meg, s melyet ifjú szépségében hordott lelkében egy emberéleten keresztül. Ez a példaadó bensőséges családi élet volt kiegyensúlyozott egyéniségének egyik legerősebb pillére, optimista világnézetének egyik legbiztosabb hordozója, hihetetlen teljesítőképességének legmélyebb fundamentuma, zavartalan munkakedvének ki nem apadó forrása.”³

Vártam néhány évet a följegyzéssel, hogy a fájdalom köde lejjebb szálljon, s ne csak az én életem elárvultan szomorú keresztjét lássam, de azt is, hogy annak fája valamikor kedvére virágzott.

Azután sokáig pihentek e lapok, míg 1953-ban *Okányban*⁴ — kitelepítésem alatt — vettem újra kezembe a tollat, hogy folytassam, miután átszántott rajtunk a háború, megszállás,⁵ kommunizmus, kitelepítés, s nem tudhatom: nyomtatott emlék maradt-e még ezek után?⁶

Nektek, kusza lapok, még külön is megköszönöm, hogy veletek sivár jelenemet elfelejtve, újra átélhetem az eltűnt időket, s közben nem egy gyönyörű délibábot láttam.

I.

Kunó családja — *Az én családom — Ifjúságunk*

„*Toga et sago*”⁷ — ez a *Klebelsberg*ek jelmondata. Ha figyelemmel kíséjük a család történetét, igazolva látjuk a hajlamok és tehetségek átöröklésének teóriáját. Kiváló államférfiak és katonák voltak soraikban.⁸

Kunó atya: *Jakab József Konstantin* 1844-ben született. Kiskorában árvaságra jutott, s egy leánynevelő apácázárdában nevelkedett, míg katonaiskolába kerülhetett. Mint az Osztrák–Magyar Monarchia közös hadserege 14. huszárezredének kapitánya került Székesfehérvárra, ahol megismerte *Felsőőri Farkas Arankát*, akit hamarosan — 1872-ben — feleségül is vett. Aranka a nagyon hazafias, tősgyökeres magyar birtokos, *Farkas Imre* négy lánya közül a második volt. Szelíd, simulékony, szerény egyéniségével ellentéte volt nővéreinek. Nagy nyitott házat vittek *Enyingen*, ahol nem egy tehetséges és később érvényesülő fiatalembert segítettek pályájukon azzal, hogy nyárra meghívták őket pár heti vakációra.

A fiatal pár esküvő után *Magyarpécskára* került stációba,⁹ ahol egy kislányuk, majd 1875. november 13-án fiuk született. A kisfiúnak *gróf Zetwitz Kunó* — atyjának barátja — volt a keresztaja. Őutána keresztelték a fiút Kunónak. Később, mikor felserdült, sokszor kesergett azon, hogy ilyen idegen hangzású nevet kapott. Erre azt a választ kapta: örüljön, hogy nem Udo lett a neve. A *Zetwitz*ek ugyanis vagy *Kunó*, vagy *Udo* névre keresztelték fiaikat.

A kis család boldogságába azonban a sors keményen beleszólt. *Klebelsberg Jakab* egy attack¹⁰ alkalmával lováról lebukott, s az egész század átlovagolt rajta. Attól kezdve betegeskedni kezdett. Kislányukat elvesztették s az apa, akinél tüdőbaj mutatkozott, mindig gyengébb lett. Felesége 1876-ban levitette *Gleichenbergbe*.¹¹ Milyen csodálatos játéka a véletlennek, hogy az én édesapám, ki anyámmal szintén ott keresett gyógyulást ugyancsak tüdőbajára, együtt volt velük.

1877-ben meghalt *Klebelsberg Jakab*. *Kunó* ekkor két éves volt, atyját alig ismerte, nem is igen emlegette, mégis milyen különös, hogy a halála előtti években mennyit foglalkozott vele. Sokszor egészen váratlanul megjegyezte: milyen borzasztó is lehet 33 évvel tudni, hogy halálra van ítélve, hogy ott kell hagynia imádott asszonyát és gyermekét. Hiszen az élet még előtte állt! Apró történetek jutottak eszébe, amelyeket anyjától hallott, s amelyeket akkor mondott el nekem. Mindig szorongást éreztem, mikor ezt a messzire visszatekintő hangulatot észleltem nála.

Történt azután egyszer, talán egy hónappal jó uram megbetegedése előtt, hogy hidegkúti¹² kis dolgozószobájában szokása szerint íróasztalánál ült, előtte az *Alföld* kiterített térképe, amelyre körzőjével bizonyos szempontok szerint köröket rajzolt be. Én vele szemben a karosszékekben olvasgattam. Az íróasztal keskeny oldala az ablak melletti falhoz volt tolvá, amelyen atyja kisebb méretű festett képmása függött. Csendes, meghitt esti óra volt. Egyszer csak a festmény lezuhant a falról, és arccal az íróasztalra feküdt. Megijedtünk. Ő azonban mosolyogva megjegyezte: ezt a képet a reggeli törülgetésnél rosszul függesztették föl. Férjem gondosan visszahelyezte a falra. Alig telt el tíz perc, a kép ugyanúgy újra leesett az asztalra, ezúttal rá mája is megsérült. Ez már megrendített bennünket. Valahogy az ember úgy van megalkotva, hogy hajlik a

miszticizmusra.¹³ A szívem összeszorult. Láttam, ő is elgondolkozott egy percig, de aztán karját gyengén a vállamra tette, megnyugtatótt. A kép sértetlen karikáját szorosan álló szegre visszaakasztotta, aztán elfelejtettük az egészet, csak most, később jut néha az eszembe.

A kis *Kunó* anyagi jóságú édesanyja, akit a sok sorscsapás megtört, élete végéig viselte az özvegyi fátyolt. Már csak fiának és emlékeinek élt. Visszakerültek az özvegy apához, *Farkas Imréhez*, majd annak halála után Székesfehérvárra költöztek a Bank utcai házba. Ott élt már *Klementina* férjével, *Scherer Kamill* törvényszéki bíróval és a még hajadon nővér, *Franciska Gabriella*, a legidősebb *Farkas-lány*, unokafivéréhez, *Felsőőri Farkas Sándorhoz*, ment feleségül, aki katonai pályán volt, így csak időnként került haza. A nővérek jól neveltek, műveltek, szépek és vagyonosak voltak. *Arankával* — *Kunó anyjával* — ellentétben, erélyes, határozott természetükben talán egy kis elbizakodottság is vegyült. Egyiknek sem volt gyermeke, a kis *Kunó* volt az egyetlen az egész családban. Mind egyik sajátjának tekintette, becézte, nevelte. Már előre elhatározták, hogy — követve a családi hagyományokat — katona lesz belőle. Tehát keményen kézben kell tartani!

Ennek a kemény nevelésnek egy kis epizódjára sokszor fájdalmasan kellett visszaemlékeznie. Egyik nagynénje a kis *Kunónak* Bécsből gyönyörű kis lakkcsizmát hozott, hogy a hóban abban sétálhasson. A csizma szűk volt, s a gyermek sírva panaszkodott miatta. De miután megmagyarázták neki, hogy sem *Sándor* bácsi, a nagybátyja, sőt *Kanyó* őrmester sem sír soha a csizmája miatt, összeszorította fogacskáit, többet nem panaszkodott, és elment a csizmában. Mire haz ért, kis lába fagyos volt. Ez élete végéig kínozza, ha megjött a hideg.

A fehérvári házban a szigor hívei domináltak. A csupaszív anya, aki ellentéte volt szelíd, jóságos természetével nővéreinek, bizony, sokszor együtt szenvedett kisleányával alattuk. Többször panaszkolt a szegény: nem tudja az, akinek nincs gyermeke, hogy mit jelent egy kisgyermek az ő meleg szívével, finom érzékenységgel, kis lelki szükségleteivel.

A nővérek a kis *Kunót* „csunyi”-nak nevezték. Nem tudom megérteni, hogy miért. Azt mondják, hogy korán elhunyt kicsi nővére nevezte el így. Pedig gyermekkorai fényképei elragadó, bájos kisfiúnak ábrázolják.

Persze, a kis *Kunó* is csintalan volt néha. Megtörtént, hogy eső után — míg nagyanyja a kerti padon kötögetett — szoknyája zsebét csendesen, észrevétlenül telehordta földigilisztával. Ha ezután félt a büntetéstől, órákig elbujdosott a ribizlibokrok tövében hú barátjával, *Kasztor* kutyával egyetemben.

Bizalmasa *Kamill* bácsi, *Klementina* férje, volt a megtestesült becsület és férfiasság. Pompás külsejű, régimódi gavallér volt, maga a megbízhatóság, de akit a nők többsége — felesége és annak nővérei — bizony elnyomtak. *Kamill* bácsit közös sors forrasztotta össze a gyermekkel. A férfi szolidaritás meghatározó volt ilyen kisleányok és a meglelt ember között, aki apját pótolta. A kisleány bámulta őt. Tőle tanulta meg az udvariasság szabályait és az ideális gondolkodást. Minden figyelmére, szeretetére benne összpontosult. Nagy jóságával megtudta nyerni a gyermek bizalmát, ragaszkodását, s olyan barátságba tudott összefonni vele, hogy az a sírig megmaradt. Együtt túrték a női szeszélyeket, túltéve egymáson a türelemben, udvariasságban. A gyermek vérszegénysége és gyenge fizikuma, nagy életszűklete tette őt a nagynénik szemében figyelmük különös tárgyává. Bár mindennek indítóoka a szeretet és a féltés volt, a fiú mégis sokat szenvedett emiatt. Valahogy

úgy néztek rá — ők, akik a földi jók legjobbjának mégis az anyagi javakat tartották —, mint akinek olyan nagy szerencse adatott, hogy maga fogja megörökölni a náluk — a lányoknál négy részre osztott — nagy *Farkas*-vagyon. Ezért aztán elvárták, hogy mindent eltűrjön tőlük. Szegény *Kunó* pedig, akiben semmi anyagiasság sem volt, ezt nehezen értette meg. Annyira nem áhítozott a vagyonra, hogy amikor nagynénjei sorra elhaltak, a reá eső részről mindig lemondott a még élő nagynénik javára. Amikor pedig végül kézhez kapta örökségét, az a romló pénzügyi viszonyok miatt teljesen elértéktelenedett. Csak a családi ház képviselt még reális értéket. Ezt később eladta, a kapott pénzen vásárolta meg a hidegkúti házat, amelyet az elhalt nagynénik ingóságaival bútorozott be.

Erdekes, hogy *Kunó* ezekre a fehérvári és a későbbi tanuló éveire nem szeretett visszagondolni. Sokszor hallottam tőle, hogy nem volt boldog gyermekkorra. Pedig a cisztercita gimnáziumot mindig kedvesen emlegette, hazafias tanárait szerette. *Alagi* páterről sokszor regélt, aki úgy megértette a fiúkat. Soha sem felejtette el, hogy amikor egyszer bejött a főigazgató *Alagi* órájára, a fiúk egytől egyig úgy megzavarodtak, hogy a jó tanulók is szörnyű badarságokat feleltek. Amikor a főigazgató kiment az osztályból, remegve várták a feketelevest. *Alagi* csak ennyit mondott nekik: No, nem baj fiúk! Fő a karakter! Sok kedves, hasonló epizódot őrzött meg és szeretetet a rend iránt. Háláját, ragaszkodását később is kimutatta. Játsszótársait is szívesen emlegette, akikkel a kertben katonásdit játszottak, s nagy ostromokat rendeztek. Volt, aki imponált neki, volt, akit kinevettek és mindig meg is vertek, mert hátulról ordította lehangosabban, hogy előre!

Otthon azonban úgy látszott, hogy túlságosan elnyomták játékos természetét, csapongó fantáziáját,

élénkségét, s állandóan korholták mindenért. Később szomorúan mutatta, hogy a nagy házban a sok szoba között a legkisebben és a legsötétebben kellett tanulnia, ami rövidlátó szemének amúgy is sokat ártott.

Amikor leérettségizett, beadták a *Wiener-Neustadt*-i^{13/a} katonaiskolába. Szabadkozott, mert nem érzett hozzá sem kedvet, sem hajlamot, de a nagynénik azt tartották, hogy majd beletörik.

Ha választhatott volna, legszívesebben mérnöknek ment volna. Vonzották a stílusok, az épületek, a hidak, de ezekről otthon hallani sem akartak. Megkapta egyenruháját, felszerelését — le is fényképezték benne — *Kamill* bácsi pedig elkísérte *Wiener-Neustadt*-ba. Kétségbeesett hetek következtek. Nem bírta a tanítási módszert. Mindent katekizmusszerűen kellett magolni. Később mulatva mesélte, hogy ott tanulta meg a feleletet arra a kérdésre, hogy mire való a fej? Most már tudja: hogy a gallér fel ne csússzon! Gyöngye szervezete is nehezen bírta a drillt.¹⁴ Leveleiben könyörgött, hogy ne hagyják ott, ne engedjék tönkremenni. Nyugtatták, próbálták a szigort, de semmi sem használt. Végre *Kamill* bácsinak megesett a szíve szenvedő kis barátján, s anyja szomorkodását sem nézhette tovább, elment érte. Kivette a kadettiskolából, felvitte Pestre s beíratta az egyetemre. De az otthoniak tartották a haragot. Szegény édesanyja kétségbe volt esve, míg *Sándor* bácsi, a katona, tovább mérgesítette a légkört. Végül is a családi tanács megállapodott abban: ám legyen úgy, ahogy a fiú akarja, de engedetlenségéért megbüntetik. Olyan kevés pénzt adnak neki, hogy *Kunó* kénytelen visszatérni a katonaiskolába. „Der Kerl wird Schulden machen!”¹⁵

Pesten havonta összesen 50,- forintot kapott, ami a legszükségesebbek után petróleumra alig volt elég, amit éjjelente a tanuláshoz égetett. Jósolták, remélték, várták, hogy adósságba keveredik. Azért sem csinált

adósságot. Visszatartotta a büszkesége és a dac. Küzdött, dolgozott, nélkülözött, végre saját lábára állt. Mindenért kárpótolta a benne lobogó tudásvágy.

Az Egyetemi Könyvtár épületében bérelt szobát *Tahy Jakab*bal, a későbbi földművelésügyi államtitkárral, mindvégig jóbarátjával s teljes erejével belevette magát a tanulásba. Nem járt sehova. Tudta, hogy eredményeket kell felmutatnia. Megkezdte a kemény munkát, a küzdelmet, melyet egész életében folytatnia kellett. Azt is érezte, hogy nevének, mely eleinte teher volt neki, sok önuralommal, önmegtágadással tartozik. Sokszor mondta: „Mit tudtam volna én is csinálni, ha, mint sokan mások, könnyebben kapom meg az alapokat fejlődésemhez!” Én azonban azt hiszem, hogy egyénisége így edződhetett nemes acéllá. Egyedül építette fel önmagát, a jó Istentől bőségesen kapott tehetségekké.

Kisvárosi nevelése mindenben javításra szorult. Még a Fejér megyei tájszólásról is le kellett szoknia. Idegen nyelveket kellett tanulnia. Mindent munkával szerzett meg, ezért mindent meg is becsült. Az egyetem nehéz volt, de megérte a fáradságot. Később azért segítette az ifjúságot, mert tudta, hogy mit jelent a tanulni vágyónak, ha segítő kezét nyújtanak neki. Miniszter korában gyakran hallottam tőle: „Ezt Berlinbe, azt Rómába küldöm, mert ennek erre, annak arra van tehetsége.” Többször felsóhajtott: „Hej, ha annak idején velem is így tettek volna!”

Vizsgáit sorban kitüntetéssel tette le. Erre már otthon is felfigyeltek. Édesanyja boldog volt, *Kamill* bácsi egy kicsit triumfált is.¹⁶ Csak a karácsonyt és húsvétot töltötte Fehérvárott, és a nyári szünetet a Sió parti vilában. Ez volt a rekreációja.¹⁷ Ilyenkor elválaszthatatlanok voltak *Kamill* bácsival. Együtt olvasták *Goethet*, *Shakespeare-t*, együtt sétáltak, vadásztak, célbalóttek, sakkoztak, kártyáztak, szórakoztak. Érdekes, hogy

mindent milyen gyorsan és tökéletesen megtanult. Igaz, hogy *Kamill* bácsi híres vadász volt Fejér megyében. *Kunóval* már kiskorától kezdve gyakorolta a céllövést, a vadászatot. *Kunó* már hétéves korától kezdve vezetett vadásznaplót, amelyben arról számol be, hogy hány verebet, békát stb. lőtt, s ezt a naplót oly pontosan, tisztán vezette, mint későbbi feljegyzéseit, jegyzeteit, táblázatait.

Most már a feldobott négykrajcárost átlóni, a kis halakat a *Sió* vizében eltalálni, és egy felrepült fogolycsoportból kettőjüknek 6 db-ot elejteni mindennapos dolog volt. Magam is megbámultam sokszor, hogyan lőtte le vadászatban biztosan az első kettőt az öreg úr, utána rögtön *Kunó* lőtte ki két csövét, s mindkettővel talált. Ezalatt *Kamill* bácsi gyorsan újra töltött, és a még távolodókból kettőt leterített. *Kasztor* kutyának akadt dolga bőven, míg a 6 db foglyot összeszedte. Oly pontosan összetanultak, hogy ezt a legnagyobb hidegvérrel rendszeresen úgy csinálták, mint a karikacsapást. *Kunó* sakkozni oly remekül tudott, hogy abban az időben tábla nélkül, emlékezetből is játszott a partit a szomszéd szobából. A kártyához pedig olyan tehetsége volt, hogy későbbi éveiben egyik legfinomabb bridzselője lett a társaságnak. Élete utolsó évében kereste meg a *Bridge Club*, kérve, hogy fogadja el az elnökséget. Mint ifjú gyermek örömmel élvezte minden szünidejét, sétált, teniszezett, de legnagyobb boldogsága mégis az volt, ha kis „*Krampusz*” nevű csónakján órákra bevezethetett a Balatonba.

A következő években sem lankadt szorgalma, amelyet kitűnő szigorlatai bizonyítanak. Mindent megfigyelt, megjegyzett. Megesett, hogy amikor *Hajnal Imre*¹⁸ vizsgáztatta — aki szeretett váratlan, meglepő kérdéseket föltenni — feleletére megkérdezte vékony hangján: „Honnan tudja ezt uraságod?”

Utolsó egyetemi évét Berlinben töltötte. Hallgatta *Wagner Adolfot*,¹⁹ aki nem szerette a magyarokat. Lánya mégis magyar férfiakkhoz mentek feleségül. *Treitschke*²⁰ bár igen asztmásan beszélt, gyönyörű előadásokat tartott. A nőhallgatókat azonban nem kedvelte s ha a tanteremben felfedezett egyet, odament hozzá, a karját nyújtotta neki és kivezette. A nagyszerű *Harnack*²¹ professzor igen jó volt hozzá. Amikor *Klebelberg* kinevezéséről s egyben házasságáról küldött hírt neki, melegen gratulált a „dupla novíciátushoz”.²² Mikor 1929-ben hivatalosan Berlinben volt, *Becker* miniszter kollégája az öreg *Harnackot* is meghívta meglepetésül a bankettra.

Sok kedves és érdekes levele van a kint töltött egyetemi évekből. Ezeket részint édesanyjának, részint *Kamill* bácsinak küldte. Ekkoriban kezdődött édesanyja betegeskedése. Levelében meghatóak azok a sorok, amelyekben azt kérte, hogy a tervbe vett új öltönyéről lemondhasson, s legalább így segíthessen édesanyja anyagi gondjain.

1897 nyarán történt, hogy egy augusztusi délutánon először találkoztunk. Az orvos kis testvéreimnek a Balatont ajánlotta, így anyám villát bérelt Siófokon. A telep akkor még nem létezett, a partot éppen akkor töltötték föl. Érkezésünk napján éppen croquet-partija²³ volt a fiataloknak, amelyre engem is meghívtak. A bemutatkozásakor feltűnt nekem egy határozott arcélű, nyúlánk, karcsú, szélesvállú fiatalember, az egyik párt vezére, ki azonnal megkérdezte tőlem: tudok-e játszani? Őszintén bevallottam, hogy nem. Mikor beosztásomra került a sor, rögtön észrevettem, hogy nem akar a pártjába bevenni. Suttogó szavai meg is ütötték a fülemet: „csak hozzám ne!” Mindent a játék szempontjából nézett, mert játszani is csak teljes lélekkel tudott. Pedig akárhogy is védekezett, nem kerülhette el azt,

amit a sors számára kijelölt. Többszöri találkozás után sem jelentettünk egymásnak többet, mint bárki más, míg egyszer társaságban hajókirándulást nem tettünk Tihanyba. Gyönyörű nap volt! Megérkezve bejártuk a partot, gyűjtöttünk kecskekörmöket, kipróbáltuk a visszhangot, és felmentünk megnézni az apátságot. Egyik ablakából elmerülve néztem a pompás kilátást a vízre, a hegyekre, s a világitást, mikor mögöttem nagy nevetést hallottam, s a fölkiáltást: „Na, már megvan a pár!” Kunó állt mellettem, látcsövével ő is messze nézett. Nem tudtam, hogy az a babona járja, hogyha egy fiú és egy lány együtt néznek ki ezen az ablakon, azok összekerülnek. *Kunó* is meglepődött, kutatóan a szemembe nézett, és aztán elmosolyodott. Ettől kezdve mellém szegődött. Sokkal később jöttünk rá, hogy évekkal ezelőtt, mint kicsi gyerekek, csatáztunk már a Balatonban.

Hogy *Kunó* ilyen kitűnően fejlődött, családja újra tervezgetni kezdett. Most már úgy gondolták, fődolog lenne, hogy jó partit csináljon,²⁴ ami egészen érthető is volt. Megcsillant képzeletükben a sokágú korona, a vagyion, a befolyás előnye. Próbálták rávenni, meggyőzni, emlegettek neveket, s kifestették azokat az értékeket, amelyeket egy jó házasság hozna. Persze, sehogyan sem tetszett nekik hozzám való vonzódása. Ezt mindenáron meg akarták szüntetni. Érezteték is vele. De *Kunó*, aki most már a maga útján járt, erről hallani sem akart. Támasza volt édesanyja is, aki visszagondolva saját életére, tudta, hogy a boldogságot nem pótolhatja semmi. Nekem is az adott erőt és türelmet merevségük elviselésére, hogy visszagondoltam utolsó találkozásomra édesanyjával. Akkor már nagybetegen feküdt a Vöröskeresztben. Csillogó fekete szeme olyan biztatón simogatott, s szavai olyan jóságosak és kedvesek voltak, szinte az volt az érzésem, hogy rábízta fiát. Ezt *Kunó* is megérezte, és mikor már összekerül-

tünk, egyszer megkérdezte, hogy észre vettem-e? Nem-soká visszavitték szegény anyját Fehérvárra, ahol nagy türelemmel viselt szenvedéssel fejezte be fájdalomteljes életét.

Évek múlva — már Hidegkúton — *Kunó* elmondta ifjúságát egy interjú keretében *Surányi Miklósnak*,²⁵ aki finom tollával oly megértően írta le *Kunó* édesanyjának halálát és a mi hidegkúti életünket. Anyjára vonatkozó részét idézem: „22 éves voltam, mikor betegágyához hazasürgönyöztek. Szép fiatal matróna anyámat akkor láttam utoljára. Halásápadtan feküdt ott fehér párnái között betegágyában, s vele szemben a falon édesapám arcképe függött.

— Akaszd le a képet — suttogta elhaló hangon —, nem látom jól, hozd közelebb hozzám!

Odavittem, s felállítottam lábához az ágy támlájára. Rámfüggesztette tekintetét, és arcán végigpergett a könnyek.

— Nem látom jól, hozd kicsit közelebb!

Már úgy sem látta jól, még közelebb vittem.

— Közelebb, közelebb! — csak reszkető ajkáról olvastam már le a szavakat.

Magam is remegtem a felindulástól és fájdalomtól. Már egészen az arcánál volt a kép. Szívdobogva lestem elfátyolodott, gyengéd szép szemét, amelynek tekintete édesapám vonásain csüggött. Pedig akkor már nem volt benne élet.

Így halt meg édesanyám, s ezt a képet ma is oly élesen és tisztán látom, mint azon a tragikus napon.”

Most már egyedül állt fájdalmas gyászában, s annál többet dolgozott, tanult, éppen utolsó vizsgáit tette le. Sokáig nem láttam.

Egyszer azt olvastuk az újságban, hogy kinevezték a miniszterelnökségre segédfogalmazónak. Ezt el is jött hozzánk bejelenteni. Ettől kezdve már nem maradt el tőlünk.

Mikor eszébe juttattam a nagynénik elképzeléseit a „jó parti”-ra vonatkozólag, Kunó csak nevetett.

Igaz, hogy az én családomban sem találhatott senki kivetnivalót, ha a vagyon nem is volt olyan nagy, s ha a korona — amely a címert díszítette — csak ötágú volt, de az régi volt. Apám: *Lasztóczy Botka Géza* a Zemplénből Torontálba szakadt ágból származott. Birtoka *Ó-Lécen* volt, nagybátyja — *Botka Béla* — birtokának szomszédságában. Nagybátyja az *Andrássy-kormány*^{25a} idején Torontál megye főispánja volt. Szegény apám egészen fiatalon halt meg. Nem emlékezem rá, bár mondták, hogy halála pillanatában egyedül csak én tipegtem ágya körül, bár még ekkor csak kapaszkodva tudtam magam talpon tartani. Nem sokat tudok róla. Anyámnak özvegységében túl fájdalmas volt róla beszélni. Elvértve később hallottam apámról egyet s mást. Gyenge egészségű, de vidám természetű volt, abból a fajtából, aki nem sokat törődött egészségével. De az akkori életmód mellett Torontálban nem is vigyázhatott magára. Az én gyönyörű, komolyan nevelt anyám — ki nemrég jött ki a zárdából —, mikor apámhoz került, nem győzött bámulni azon, hogy mennyit ünnepeltek, szórakoztak *Becskereken*, ahol a teleket töltötték. Egymást érte a sok névnap, évforduló és más nevezetes dátum, amelyeket csak cigánnyal lehetett megünnepelni. Ki is nevték alaposan anyámat, amikor bevallotta, hogy becsípett emberrel még soha nem találkozott. Azután jöttek a téli zimankós időben a vadászatok, a lovaglás, a hajtás, amit különösen kedvelt. Az állatokat végtelenül szerette. Mikor anyámat esküvő után hazavitte, kilenc agár morgott rá, s csak a legnagyobb szigorral lehetett azokat megtanítani, nehogy féltékenységből megharapják, ha édesapám hozzáért anyámhoz. Kítúnó lovas volt, s oly szépen tudott lóhátról köszönni. Ez annyira megtetszett anyámnak, hogy gyakran azt kívánta férjétől, hogy ablaka előtt ellova-

golva köszöntse. Hajtani legjobban tandemet²⁶ szeretett, s úgy betanította lovait, hogyha akarta, a tempom előtt mindkét ló térdet hajtotta.

Ötévi házasság után édesanyám megözvegyült. Visszakerült velem az azóta egyedül maradt jóságos, de szigorú atyjához *Zsombolyára*. Szomorú évek következtek. Anyám mindig bánkódott. Az alkonyat mindig a zongora mellett találta. Sorra játszotta a szebbnél szebb magyar nótákat, s a szeméből patakozott a könny. Miután én csak mellette szerettem lenni, de nem tudtam sírni látni anélkül, hogy én is vele ne tartsak, együtt szomorkodtunk. Ezután már csak úgy tudtam elaludni, ha anyám valami gyönyörű mesét mondott. Ez így tartott hét évig. Az idő egyformán múlt. Ezt csak a sűrűn érkező kérők izgalma tette változattossá, akik ellen anyám kétségbeesetten tiltakozott, és akiket én gyermeki szívemmel annyira gyűlöltem.

Édesanyám egyszer Pesten járt, és találkozott azzal, akiről az első percben megérezte, hogy befolyással lesz életére. *Keveházi Kováts Gyula* volt ez a férfiú — a későbbi egyetemi tanár — akihez rövidesen feleségül is ment.

Engem pedig beadtak *Zirzen Janka*²⁷ intézetébe, amelyet akkor még őmaga igazgatott. Én voltam a legkisebb bentlakó növendék, el is kényeztettek. Ha most visszagondolok erre, látom, hogy milyen kítúnó és magyar szellem uralkodott ebben az intézetben.

Egy év múlva, mikor újra hazajöttem, egészen más környezetbe kerültem. Kis fiútestvérke várt, majd később kisleányka született. Ettől kezdve a világ más tengely körül forgott. Mostohaapám soha jobb, előzékenyebb, melegebb, bőkezűbb nem lehetett volna velem szemben, sem édesanyám szeretetteljesebb, de magamba zárkózott, szerény természetem túlzottan érzékeny szeizmográfja mégis mindig azt mutatta, hogy a szoros családi körön kívülre kerültem. Apámról soha

nem esett szó. Csak amikor a torontáli földeket eladták — mert a bérlővel sok baj volt, nem fizetett, végül megszőkött — akkor hallottam őt emlegetni. Akkoriban az volt a közhiedelem, hogy egyszerűbb és könnyebb a papírokról a kuponokat levágni, mint a gazdasággal, földdel vesződni. Ekkoriban cserélték át a kis *Kunó* maráci birtokát is papírookra.

Kunó anyai családját siófoki nyaralásaink alatt ismertük meg közelebbről. A *Farkas-nővéreknek* a Sió partján volt a villájuk, ahová tanulmányai során *Kunó* is sokszor lejárt édesanyját meglátogatni. Így többször találkoztunk. A nagynénik eléggé visszavonult életet éltek, de egymás között nagyon kedélyesek, vidámak voltak. *Klementina* remek háziasszony volt, kitűnően főzött. *Fáni* nem volt férjnél. Sokat olvasott, külföldi folyóiratokat is járatott. Ő volt a legműveltebb. *Aran-ka*, *Kunó* anyja, a szívjóság és a kedvesség megtestesítője. A legidősebb *Gabriella* volt, ő az előkelőséget képviselte. Minden délután kártyacsata volt náluk, rengeteg tréfával.

A legmulatságosabbak mégis *Sándor* bácsi és felesége, *Gabriella* voltak. A maguk korának érdekes katonaházaspárja. A férj kifelé marcona, pattogó, kardcsörtető, befelé viszont angyali, jó és szelíd papucshős. Mikor én a családba kerültem, a férfi már nyugdíjas altábornagy volt. Minden idejét felesége szolgálatára fordította. Feleségét nagyon elkényeztette. Az asszony a szép bőrét ápolta, különleges ételeket evett, és mindig finomabb volt, mint mások. Neki voltak a legszebb ruhái, kalapjai.

Sándor bácsival sokszor elmondattuk, hogy hadnagy korában miként sikerült bemutatkozása az ezredesnél. Kicsípte magát, minden ragyogott rajta. Bejelentése után kardját, csákóját a hóna alá kapva lépett be a szalonba. Kissé várnia kellett. Ezt az időt „vigyázzálásban” töltötte. Majd belibbent a ház úrnője. Hirtelen

mozdulattal sietett kezét csókolni, miközben feldöntötte az állványt, rajta a nagy kínai porcelánvázával, amely ezer darabra tört. Erre oly hirtelen fordult meg, hogy kardja belevágódott a hatalmas velencei tükörbe. Mindez néhány másodperc alatt történt, örült csörömpölés kíséretében. Bár katona volt, egyetlen szó nélkül kimenekült a szobából.

Mikor *Gabriella* öreg korában özvegyiségre jutott, feladta pesti lakását, és elmaradtak a téli riviérai üdülések is. A háború alatt²⁸ beköltözött a fehérvári családi házba. A többi nővér ekkor már halott volt. A megváltozott viszonyok között szerényen élt, magányosan. Szokásait azonban megtartotta. Naphosszat ült a kerti padon elmerengve. Csak a kertész kislányát tűrte meg maga mellett.

Kunó anyja halála után megkapta anyai örökségét. Szép, kétszobás lakást bérelt a Vigadó téren. Nagyon ízlésesen rendezte be, ablakai a Dunára néztek. *Kunó* most már komolyan gondolt arra, hogy a gyászév letelével megházasodik. De újabb akadályok tornyosultak. Amikor anyám megtudta, hogy a nagynénik más választásának jobban örülnének, arra az álláspontra helyezkedett, hogy egyelőre nem adják beleegyezésüket, még ügyis fiatalok vagyunk — *Kunó* még nem volt 24 éves —, várjunk. Akkor írta *Kamill* bácsinak azt a levelet, amely halála után került kezembe, s amelynek meg is volt a hatása. Megtörtént az ünnepélyes megkérés, és 1899. augusztus 18-án megtartottuk az eljegyzést. Mindezek ellenére az enyéimék megmaradtak kívánságuk mellett, az esküvőt csak nyolc hónap utánra engedték kitűzni.

A jegyesség alatt sokszor találkoztunk. Mind jobban rájöttünk arra, hogy egyformán gondolkodunk, felfogásunk, ízlésünk, kedélyünk mennyire megegyezik. Boldogan vártuk, hogy végre felvirradjon nagy napunk.

Az esküvőt 1900. április 24-én tartottuk meg az *Egyetemi templom* kápolnájában, napfényes, ragyogó időben. Mintha az időjárás is előre jelezte volna azt a gyönyörű életet, amelynek útjára indultunk. Nászutunk Bécs, Innsbruck, Milánón át az olasz tavakhoz vezetett. A rózsanyílást teljes pompájában találtuk. Leírhatatlan szépségeket láttunk s mi, két boldog, gondtalan gyermek, hálásan köszöntük meg a jó Istennek ezt a nagy ajándékát.

Hazaérkezve úgy éreztük, hogy ez az út életünk legszébb szakasza volt. Pedig csak ezután láttuk, hogy milyen perspektívája nyílt meg előttünk a boldogságnak, mikor kifeszítve vitorlánkat, vidáman, reménységgel és bizalommal vágtunk neki az életnek. Nem féltünk semmitől. Úgy éreztük, hogy szorosan összefogva mindent el tudunk érni, és közösen mindent el tudunk viselni. Attól a perctől kezdve egyek lettünk. Erős várunk volt az egymás iránti bizalom szent érzése. Tudtuk, hogy egymást sem megbántani, sem megrovidítani nem akarhatjuk. Saját önzési körünkön belül ketten voltunk. Biztos voltam abban, hogy ő csak felém hajlik, ő pedig érezte, hogy én csak neki élek. Tudtuk, hogy senkire sem számíthatunk, tisztán a magunk erejére vagyunk utalva. Apátlan-anyátlan árva gyerekek voltunk, helyzetünkkel elégedettek. Most, ha visszanezék, látom, hogy milyen nagy kegyelme volt ez az Úristennek, hogy ez az állapot 33 évig változatlanul tartott, és lelkemben a szeretet ma is így él tovább.

II.

Otthonunk, Kunó természete, modora, utazások — Hidegkút

Budapesten a *József körúton* kedvesen berendezett lakás várt bennünket. Az első tízévet itt töltöttük, akkor ez volt nekünk a világ legdrágább pontja, amelyben közös életünket megkezdtük.

Megértésben, húséges bizalommal való együttélésünk során ismertem meg mindjobban a Kunóban rejlő értékeket. Lénye, modora egyenletesen derűs volt, megértő és elnéző. Mindig barátságos, udvarias. Skálájából teljesen hiányzott a kicsinyesség, a rosszkedv, az unalom, a pesszimizmus, a hipochondria.²⁹ Tőle soha, de soha indulatos, haragos, kellemetlen szót nem hallottam. Ez így volt végig az együtt töltött 33 éven át. Soha nem tépte szét az illúziókat s kedvességével, jószágával naponta újra meghódított. Zárkózott volt és tartózkodó. Benső barátot nem keresett, talán csak én láttam lelke mélyébe. Hivatását és otthonát szerette. Életünk a harmónia szakadatlan ünnepe volt. Istentől megáldott természete mellett ez nem is lehetett másképpen. Önálló életem így megszűnt, teljesen hozzámultam az övéhez. Nagy terveket szőttünk, célokat tűztünk magunk elé, de mindig olyanokat, amelyeket munkával vagy következetes takarékossgal magunk elérhettünk. Ezekért mindent „Sandkorn für Sandkorn”³⁰ örömmel hordtunk össze, ha kellett, lemondással. Így soha nem csalódtunk. Minden évre előre kovácsoltunk másfél-kéthónapos útitervet, és ezeket vasakarattal keresztül is vittük. Már elutazás előtt öröm-

mel töltött el bennünket a készülődés öröme, a tanulás, a közös olvasmányok, majd hazatérve emlékeink feldolgozása. A háborúig bejártuk egész Európát. „Per ardua ad astra!”³¹ volt a jelszavunk. *Kunó* számára a munka, a haladás, a tökéletesebbre törekvés, tehetségének kifejlődése öröm volt mindkettőnknek, éppúgy, mint az ő nemes becsvágyának beteljesedése.

Az első évben nem jártunk sehova, csak otthon szertettünk lenni magunkban. Ezalatt házunk benépesedett. Kicsi, képzelt lények lepték el, drága pici manók képében, s a szeretet minden szálával kötöttek össze bennünket — de létezésükről senki sem tudott. Velünk maradtak azok egy életen át itthon, utazásainkban, s felszedték a világ minden komikumát. Megvolt a család-fájuk, mindegyiknek természete, sorsa, szokása, divatja, tréfája. Minden nyelven beszéltek. Voltak közöttük bölcssek, hősködők, szelídek, tudósok és ostobák, de csak melegszívű ragaszkodók. Ha leíródott volna életük, regényük, az sok embert elmulattatott vagy megindított volna. Ebben az elképzelésben csaponghattott a fantázia kedvére, s nem egyszer oldódott fel bennük estéinként vidámságban férjem fárasztó, átküzdött napja, feledtetve minden fáradságot. Eleinte játék volt mindez, később életszükséglet — haláláig.

Rendszeresen tanultunk együtt. Ez éppoly szórakozás volt neki, mint nekem. Közös tanulmányaink keretében foglalkoztunk az antik világgal. *Euripides*³² tragédiáit *Goethe* és *Racine*³³ feldolgozásaival hasonlítottuk össze. Történelmet az ő kedvelt *Ranke*³⁴ kötetéből merítettük. Művészettörténeteket vettünk át, és *Vasari*³⁵ korabeli feljegyzéseit forgattuk. Számtalan monográfiát olvastunk s élveztük a magyar és világirodalom gyöngyeit. Utazásunk azután a remekművekhez vezetett. Jól emlékszem, hogy 1904-ben hogyan bukdácsol-tunk a (hordók között Velencében a *palazzo*³⁶) *Labbia* nagy termében, amely akkor olajraktár volt, hogy a

pompás *Tiepolo*³⁷ festette mennyezetet lássuk, amellyel abban az időben nem sokat törődtek, sőt minden barokk emléket lekicsinyeltek, s azokat még az olasz templomokból is kitétték. Pedig férjem nagyon bámulta és értékelte a barokk művészet nagy koncepcióit és épületeinek monumentalitását. Olyan behatóan foglalkozott ezzel a korrallal, s olyan nagy hatással volt az rá, hogy élete végén szívesen elfogadta a *Notgemeinschaft der Deutschen Wissenschaft*³⁸ fölszólítását, hogy munkát írjon a német barokk kastélyokról. Sajnos, ezt már nem tudta megvalósítani.

Remek szinkronisztikus³⁹ táblát készített nekem. Óriás papírlapon nagy kockákba jegyezte be az 1200-as évektől kezdve a fontos eseményeket. Vízszintesen az évszámok futottak, függőlegesen pedig az egyes országok s azokban a világesemények, irányok, mozgalmak, stílusok, irodalmak, nagyemberek, sőt még a *chronik skandalöz-nek*⁴⁰ is megvolt a maga kockája. A táblázatról világosan le lehetett olvasni, hogy mely események idézték föl egymást, melyek történtek párhuzamosan, az egyes korok alakulását, szellemét. Oly sok érdekes részletet tudott fölébe hajolva elmondani, magyarázni. Bámulatos memóriájában minden kétszenléthben volt. És milyen átlátszó volt előadásában a legbonyolultabb kérdés is! Örökké fogom sajnálni, hogy ez a kedves emlék⁴¹ az első kommunizmus⁴² költözködéseiben elkallódott.

Mialatt ő otthon munkájával kapcsolatos teendőit végezte, születtek meg hímzötüm nyomán a Párizsban rajzoltatott gobelin fotelok. Munka közben gyakran kívánta, hogy zongorázzak. A komoly zenét kedvelte. Mikor megkérdeztem, hogy ez nem zavarja-e a fogalmazásban, azt felelte, ellenkezőleg: a ritmus és a stílus ugyanaz. Tréfásan emlegettem, hogy sok mindent én muzsikáltam ki belőle.

Minden ötpercet kihasznált. Folyton olvasott, gyűjtött. Ez megtermékenyítette, s a magból százszor annyi lett. Tárgyával alaposan foglalkozott. Térképpel, ceruzával a kezében felkutatott minden arra vonatkozó adatot, számot. Boldog órát szerzett neki, ha így rávilágított reflektorával egy-egy pontra, mely érdeklődése középpontjába került. Aláhúzta a fontos dolgokat. Minden témakörnek, szempontnak megvolt a maga színű ceruzája. Sokszor jegyzetet is csinált. Külföldi lapokat olvasott. A Le Temps, a Daily Mail, a Frankfurter Zeitung mindennap asztalán feküdt. A külföld minden jelentős politikusának beszédét elolvasta. Figyelemmel kísérte a világ eseményeit, s közben mindig arra gondolt, hogy mindezekből mit lehet magyar népünk hasznára fordítani?

Ha azt lehet mondani valakire, hogy élő hite van, akkor ez órá vall. De élő volt hazaszeretete is! Mindent szeretett, ami magyar. Büszke volt arra, hogy anyja révén tiszta magyar vér folyik ereiben. Sokszor elmondta nekem is, hogy azt szereti bennem, hogy nemcsak külsőre, de természetemre nézve is magyar vagyok.

Bántotta, hogy idegen hangzású nevét szemére vetették. Egyik könyve előszavában azt kérdezte: „Mi a kötelessége az idegen nevű magyarnak? Az, hogy hazáját jobban szeresse, és többet dolgozzon érte!” Hirtelen replikájával⁴³ pedig nagy derűtséget keltett a parlamentben, mikor egy Budavári nevű képviselőtársa az ő magyarságát vonta kétségbe. Erre megkérdezte Kunó: kinek van több köze a magyarsághoz, annak-e, akinek őse Budavár visszavételénél tanúsított hősiességéért kapta a koronát⁴⁴ vagy annak, aki a Budavári nevet egy koronáért vette?⁴⁵ Ilyen lobogó magyarság volt benne, aki jellemvonásai, temperamentuma, műveltsége révén bármely nyugati ország büszkesége lehetett volna.

Csodálatos volt sokoldalúsága. A legellentétesebb dolgokban is sokszor megbámulták szakértelmét. Mikor 1929-ben miniszterként hivatalos úton volt Németországban, sok mindent megmutattak neki. Szakemberek félrehívták titkárát, s megkérdezték tőle: mi volt ez az ember, mielőtt miniszter lett? Mérnök, orvos, történész, jogász vagy természettudós? Olyan szakszerűek hozzászólásai!

Memóriája hihetetlen volt, minden pillanatban pontosan működött. Nagyobb műveltség, kulturáltság alig képzelhető el. Ezt élete utolsó napjáig törekedett tökéletesíteni, és ebbe soha sem fáradt bele. Halála előtt néhány héttel mondta nekem, utolsó — már nyugalomban töltött telére célozva — „Nem is hiszed, hogy ebben az évben mennyit fejlődtem.” Megtörtént, hogy én bámulva kérdeztem tőle, hogy mikor volt ideje ezt vagy azt elolvasni? Kiderült, hogy ő nem is olvasta el, azt amire célzott, viszont — már jó régen — én mondtam el neki. Nála megmaradt, én már elfelejtettem.

Nem tartozott semmiféle politikai csoportosuláshoz. *Gömbösék*⁴⁶ szemrehányóan éreztették is vele, hogy az 1919/20-ban Szegeden alakuló társaságnak sem volt a tagja. Ő független volt! Biztos fegyvere volt a mindig egyformán fegyelmezett önuralom, amit gyakran megcsodáltam. Nyilatkozataiban óvatos volt. Senkit sem kicsinyelt le, bármilyen naív nézetet vallott is. Öntelt alakokkal szemben is bámulatosan türelmes volt, bár magában mulatott nagyképűségükön. Senkiről sem mondott rosszat, s amit másoktól hallott, nem adta tovább. Asszonyok fölött, ha férjeiknek jók voltak, pálcát nem tört, s ugyanakkor viszont a bajba jutott asszonytól sem várta meg, hogy az ő segítségét kérje, ebben mindig megelőzte. Volt benne valami a régi lovagi világból. Nőkkel szembeni udvarias magatartása sem volt mindennapi. Egyszer a *Szép művészeti Múzeum* legfelső emeletén észrevett egy bicegő hivatalnoknőt.

Rögtön megkérdezte az igazgatót: nem lehetne őt egy lenti szinten elhelyezni?

Kényes volt a becsületére. Egyetlen porszemet sem tűrt meg rajta. Építkezéseink számadásait pontosan vezette. Gondosan gyűjtötte házunk átépítésének számláit, a bank kimutatásait. A legelső építésztlől kért szakvéleményt. Ha bárki meggyanúsítaná, nyugodtan betekinthet az iratokba.

Ő senkit sem sértett meg. Lovagias ügyekben mindig ő volt a sértett fél. Ilyenkor bátran szembeszállt a sértegetővel, és elégtételt vett magának, fegyverrel, bocsánatkérés formájában vagy a bíróságnál. Volt idő, amikor a „Magyarország”-nak⁴⁷ több szerkesztője volt elítélve egyszerre igaztalan támadás miatt. Később jutott csak tudomásomra, hogy egy veszélyesnek ígérkező párbaja előtt milyen nagy lelki nyugalommal végrendelkezett.

Alárendeltjeivel szemben, ha hibáztak, szigorú és igazságos, de ugyanakkor emberséges és belátó volt. Nem engedett senkit sem tönkretenni. Csendben, szóbeszéd nélkül intézte az ilyen ügyeket. Kívülállóknak szélsőképpen tulajdonították egyik-másik beosztottjának az áthelyezését. Az érintettek ezért a magatartásáért titokban hálások voltak.

Történelmi ösztönével, a múltak tanulságával munkálta a jövőt. Minden csepp vérével azon volt, hogy hazája ne maradjon el a nemzetek országútján. E fáradozásában semmi sem volt sok neki. Ezért írta a cikkeket, mondta a beszédeket, buzdított, bátorított, biztalt fáradhatatlanul. Magát sohasem kímélte. Sohasem volt rest arra, hogy a dolgokat újra és újra kifejtse, megértesse s az ellenzőket meggyőzze. Ifjúkori társa, *Hegedűs Loránd*, férjem halála után mesélte el nekem, hogy pénzügyminiszterként nem értett mindenben egyet Kunóval, s ezért többször is támadta őt. Egyszer azonban kettesben leültek beszélgetni. Férjem

úgy meggyőzte őt, hogy a végén megölelte és ezt mondta neki: „Kunó! Én téged soha többé támadni nem foglak!”

„Tanítani és gyógyítani kell ezt a derék magyar népet!” — mondogatta többször is. Kellenek az iskolák, az egyetemek, a klinikák! Az alföldi nép nehezen értette meg ezeket a gondolatokat, eleinte idegenkedett tőlük, de később örömmel fogadta, megbarátkozott velük, és ezzel Kunó kárpótolva lett minden fáradságért. Bármennyien is támadják, az eredményt nem vehetik el. Ha lesz az országnak két-háromezer, külföldi egyetemeken kiképzett fia, tudásuk sokszorosan visszatérül. Ez a szellemi érték szebb jövőnk záloga!

Mikor gondolkodott, tekintete távol járt, de ha magyarázott vagy beszélt, sokszor becsukta a szemét. Ha jó ötlete támadt, felugrott, néhányszor föl és alá járt, ujjjaival csettintett, majd írásba vagy gépelésbe fogott. Legjobban azt szerettem, ha nekem diktált. A gondolatok tisztán, szabatosan, színesen születtek. Megindult agyában az összefüggések és a színes részletek finom, filmszerű pergése. Akár beszélt, akár írt, nagy felkészültsége mindig érvényesült. Tapintata, biztos ösztöne és, ha kellett, átütőereje szinte művészetté vált. A folyékonyan diktált szövegen soha nem kellett változtatni. Nem volt hosszadalmas, sem felületes, de kicsendült belőle a tudós fölénye, a politikus mérséklete, nagy magyar lelkesége, a célok tisztasága. Borotvaélesen kiművelt elméje s a gyakorlatban szerzett lelki és szellemi önfegyelmzése olyan fokot ért el, mely nagy felsőbbiséget ért el mások felett. Ehhez tehetségét mint Isten ajándékát, hozta magával segítségül, hogy hivatását a háborgó indulatok támadásaival szemben is felelősségteljesen betölthesse.

Erősen hitte, hogy a jó vagy rossz cselekedetnek még itt a földön megjön a jutalma vagy büntetése. Ha az ember jószívvel ad, valamilyen formában a Gondvi-

selés már itt megjutalmazza. Azt is hallottam tőle, hogy „arra törekszem, hogy azzal szemben, aki meghalt, ne legyenek jóvátennivalóim.” Nekem azonban az volt a legkedvesebb, amikor azt mondta: „Csak azért vágyom a túlvilágra, hogy azokkal, akiket itt a földön szerettem, továbbra is együtt lehessenek.”⁴⁸

Az emberektől semmit sem várt, így nem érhetette meglepetés. Nagyon jól tudta, hogy minden tömjénezés az állásának szólt. Ha támadták, a vádakra mindig megfelelt. Ha nem lehetett, úgy várt vele. Mert várni tudott. Igazságtalan bírálókat, meg nem értés rosszul esett neki. Bár a szíve mélyén megmaradt a keserűség, annál büszkébb volt, semhogy azt kimutatta volna.

Estéknél, ha elfáradt vagy hogy figyelmét másra terelje, elővette kedves költőit, hogy „ki ne száradjon a lelke.” Átélték velük kedélyük hullámzását, s ami megkapta, azt felolvasta. Sokszor felkacagott tréfáikon, de különösen a régies kifejezéseken tudott jól szórakozni. *Zrínyi* szavain, *Széchenyi* mondásain is felderült, s azokat játékosan ismételte. Szívesen megjegyezte azokat a sorokat, amelyek ráillettek a jelenre vagy amelyeket mottónak⁴⁹ alkalmasnak talált.

Volt fantáziája, tudott álmodni, tervezni, s volt bátorsága azokat megvalósítani. *Ravasz László*⁵⁰ szavaival „szikes talajon is orchideákat nevelni”. Fiatalon biztos volt a dolgában. Amit jónak ítélt, bízott abban, hogy elhatározását keresztül is tudja vinni. Később, minisztersége utolsó éveiben többször hallottam tőle, amikor sikereire emlékezett, hogy ma már sokat nem merne újratekinteni. „De ha az életemet újra kezdeném, azt egészen így csinálnám ismét.”

Szeretett örömet szerezni. Fizetését csaknem teljes egészében hazaadta, csak nagyon keveset tartott magánál napi kiadásokra. Könnyen lemondott a pénzről, az előnyről, de ami már az övé volt, ahhoz ragaszkodott. A *Klebensberg*-zsenialitás a *Farkasok* józan reali-

tásával, takarékosággal, számolni tudással párosult. Velem és másokkal a legmesszebbmenő nagylelkűséget tanúsította. Kicsinyességet nem ismert. Ha két dolog között választanom kellett, és a tanácsát kértem, mindig az volt a felelet: „Vedd meg mind a kettőt!”

Kivételt nem ismerő derűs kedélye egész környezetét hatása alatt tartotta, kizárt minden zökkenőt. A dicséret volt a hatásos módszere. Ha kedve ellenére tetek, nem szólt. Ezt mindenki nehezebben viselte el a házban, mintha korholt volna. De azt a pár kis szót, hogy „Jól van, fiam!” olyan hangsúllyal tudta kiejteni, hogy abban minden elnézés, megbocsátás vagy dicséret benne volt.

Soha sem szabad a szimpátia vagy szeretetnyilvánítás mellett egyszerűen elhaladni — mondta sokszor. Azt szívesen kell fogadni, és a legkisebbet sem szabad visszautasítani. Ha kérni jöttek hozzá, jószívvel mindent meghallgatott. Ha tudott, szívesen segített. A szeretetet mindig megbecsülte, még ha az kis fekete kutyájától jött és bepiszkolta ruháját. Nem kergette el, mert szegény kis kutya csak így tudta szeretetét kimutatni.

Soha sem hallottam parancsolni. Ha valamit akart, mindig így kezdte: „kérlek” vagy „légy szíves”. Alkalmazottaihoz is így szólt. Szerették is ezért és dicsérték, mert nem nézte le az egyszerű embert. Ha valahova indultunk — ahova pontosan kellett érkeznünk —, és ő előbb elkészült, soha sem sürgetett. Már elmenőben a kocsiban említettem neki, hogy milyen kedves tőle, hogy nem nyugtalankodott, azt felelte: úgyis tudtam, hogy sietsz, s nem szoktál elkésni. Ugyanígy volt, ha később érkeztem haza vagy már az ebéd váratott magára. Ha kedves rostélyosa keményebb volt, mint máskor, és mentetetni akartam magamat, egyszerűen azt válaszolta: „Istenem! Hát majd jobban megrágjuk.”

Minden felindulást egy kedves szóval meg tudott szüntetni. Egy napon hazaérkezve rögtön meglátta rajtam, hogy valami történt velem. Ekkor bevallottam neki, hogy jegygyűrűmet egész délelőtt kerestem, de nem találtam. „Ezen csak nem búsulsz. Ha nem lesz meg, rögtön újra elveszlek.” — mondta nevetve. De szerencsére előkerült. Az iránta megnyilvánuló legkisebb figyelmességet is észrevette, és kedvesen megköszönte. Ha pedig beteg volt, mindent csendesesen, türelemmel viselt, mert senkinek sem akart a terhére lenni. De ha valami bántotta vagy kényelmetlen volt neki, akkor rögtön elővette egyik könyvét és beletemetkezett.

Érdekes tulajdonsága volt, hogy bármikor, a nap bármely szakaszában — ha fáradt volt —, el tudott aludni, de szinte azonnal. Ha 10 perc állt rendelkezésre, akkor 10 percet aludt. Mikor megkérdeztem, hogyan lehetséges ez? — azt válaszolta: Ez tisztán önfelegyelem dolga. Ha akarta, mindent ki tudott kapcsolni gondolataiból. Mikor otthon, lakásunkban, tanácskozás volt és már kimerült volt, bement a szobájába, és 10 perc múlva felfrissülve, újult erővel tért vissza.

Halála után az egyik napilap ezt írta róla: „Művészet volt életének tisztasága, tehetsége, munkássága.” Ennél találóbbat nem mondhattak volna róla. Azt tartotta, hogy a közéleti férfihoz hozzátartozik a magánélete. Az övé nyitott könyv volt, amelybe bárki beletekinthetett. Csak két dolog létezett számára: a munka és az otthona. Két lélek lakott benne: az erélyes, küzdő, alkotó, meggyőződéséért — ha kellett — kitartással harcoló államférfi, akit mindenki jól ismert. A másik a mindent megértő, mindig derűslelkű ember, aki két kézzel szórta maga körül a szívjóságot, aki mindig segítette a gyengébbeket.

Írták róla: „Havasi csúcsok tiszta napsütötte levegője vette körül, amelybe környezetét is felemelte.” — „Salak, por és gőzös párák nem értek föl hozzá.”

Szóba hoztam egyszer, hogy mennyi alkalmam lett volna arra, hogy magas állásában rólam megfeledekzenek. Mosolyogva, egyszerűen azt válaszolta: Tudtam, hogy neked az több fájdalmat okozott volna, mint örömet nekem.

Ha visszanézek, látom, hogy milyen magasságban élt a kicsinyes, személyeskedő, tülekedő emberek közt. Kitűnő és kifejező karikatúrát rajzolt róla *Gáspár Antal*, mely a parlamenti múzeum Klebelsberg-szobában található. Középen, semmivel sem törődve, mint gyermek ül nyugodtan s elmerülve épít kockáiból, mialatt körülötte társai egymás hajába kapaszkodva veszekednek.

Ha valamiért bosszankodott, s azt este előhoztam, csak annyit mondott: most erről ne beszéljünk, mert talán visszavágnék, és ezt nem akarom. Nem is tett ilyet soha.

Mielőtt valamit elhatározott, karját karomba fűzve járt velem föl s alá vagy rőtta a kert útjait. Elmagyarázta a helyzetet s mindig megkérdezte, hogy mit szólnok hozzá? Sokszor hallgatott rám, de bennem mindig azt az érzést keltette — s ezt oly kedvesen tette —, hogy közösen határoztunk.

Mindig hibáztatta azokat, akik feleségeiket vagy hozzátartozóikat meg akarták változtatni. De mégis észrevettem, hogy passzivitásra hajló természetemet iparkodott aktivitásra, önállóságra serkenteni. Eleinte segítségemre volt, míg aztán teljesen magamra hagyott, hogy egyedül határozzak. Életünk beosztását rám bízta, ami kezdetben nagy gondot okozott nekem. Persze, kérdeztem tőle, mit csináljak, hogyan csináljam? Erre mindig biztatón mosolyogva azt válaszolta: „Ahogy akarod.” Mikor többszöri kérdésemre mindig ugyanazt a választ kaptam, türelmetlenül kifakadtam: „de most mondd meg végre, hogy mit akarsz?” Ezt később mulatva ismételte, különösen, ha

valamiben megint határoznom kellett. Most, hogy egyedül maradtam, kimondhatatlan hálával gondolok rá azért, hogy mindenbe bevezetett, betanított, hogy így önállóan meg tudjak állni saját lábamon.

Életünk anyagi részét a legteljesebb bizalommal rábízta. Ha nem lett volna bennem születésemtől fogva a leküzdhetetlen takarékoság, talán mindent elfecséreltem volna. Nem szeretett pénzzel törődni, még kevésbé beszélni róla.

Soha nem keverte magát adósságba, bármit kívánt vagy bármire vágyott is, mindig türelmesen kivárta, amíg összegyűlik számára a szükséges pénz. Gondos volt, minden apróságot megbecsült, óvott. Csak szellemét és munkáját szórta bőkezűen. Boldog volt, ha hóna alatt könyvet hozhatott könyvtárába, amelyet annyira szeretett. Használta is állandóan. Könyvei éppúgy nem pihentek polcukon, mint ahogyan nem lankadt soha a tanulásban, olvasásban. Nem is láttam soha, egy percig sem elmerülni az önelégültség nyugalomába, bármit is sikerült elérnie. Tele volt aggodalommal, hazánk állapotát nem tartotta kielégítőnek. Ennek fölemelése, vezérfonala, működésének rugója, élete egyetlen célja volt. Csak utolsó éveiben nem érezte már — mint mondta — az ifjú merészség élő tüzét. Talán — bár ezt soha sem mondta — kicsinyes, féltékenykedő társai állandó támadásai nyesegették szárnyait.

Lelkének, egész nemes életének gerince a nemzete, a magyarság előbbrevitele s a becsület volt. Ezért beszélt, írt és dolgozott. Beszélgetéseit, beszédeit bera-gyogta nagy felkészültsége, szeretetre méltó egyénisége, átfogó ítélete, finom, előkelő ízlése. Tiszta, mély hangon csendült körülötte a harmónia. Csak a céltalan kellemkedések, udvariaskodások elől tért ki lehetőleg.

Mindent önmagából merített. Sokszor mondták róla, hogy fanatikus a munkának, pedig olyan volt, mint a

bóvízű forrás, mely fáradtság nélkül, könnyen, jókedvűen adja, pazarolja kiapadhatatlan kincseit, ötleteit, szellemét. Ilyenkor mindig azt kérdezte: „Lehet egyáltalán túl sokat dolgozni a magyar ugaron?” Befelé élő, szerény alaptermészetéből, és az egyedüllét érzéséből fakadt az a tudata, hogy mindent önmagának kell ki-harcolnia, megvalósítania. Néha maga elé nézve, halkán mondogatta: „Szegény kis eszemre vagyok utalva.”

Én távol tartottam magam a politikától. Nem szerettem azt az asszonytípust, amely a férje dolgaiba avatkozott. Boldog voltam, ha munkájáról tájékozott, de hogy mi volt a hivatalban vagy a párt napi eseménye, azt soha sem kérdeztem. Azért bizony néha zavarban voltam, mikor megkérdezték tőlem, hogyan vélekedik urad erről vagy arról az esetről? Bizonyára furcsának találták, hogy nem tudtam ilyen kérdésekre válaszolni, de én mindig arra törekedtem, hogy hivatalos ügyeit hagyja a házon kívül, s én inkább itthon másfelé terelem gondolatait. Dehogyan kívántam, hogy otthon esténként még egyszer mindenről beszámoljon. Ez nekem külön örömet jelentett, ha sikerült. Úgy éreztem, hogy neki otthona és asszonya jelentette a kapcsolódást, a pihenést, a munkáján és a kötelességén kívüli világot. Mindenért kárpótoltam, ha tetszett neki az, amit tettem, mert egy elismerő szaváért nem adtam volna oda a világ minden dicséretét.

Bizony, sokszor kimerültem, halálra fáradtan érkezett haza, de arra soha sem volt eset, hogy amint a kapun belépett, kedvesen ne üdvözölt volna. Nem is volt semmi, de semmi, ami visszatartott volna attól, hogy elébe ne siessek. Fekete kutyám meg én mindig vártuk a kapu előtt s milyen öröm is volt, mikor megsimogatva ezt mondta: „Milyen jó is nekem, hogy mindig itthon találak, s nem kell üres házba jönnöm haza!”

Sokat szenvedett a fejfájástól, de munka közben nem engedte, hogy bármi is akadályozza. Fizikumát

teljesen alárendelte szellemének. Mindig volt zsebében aszpirin, azt vette be ilyenkor. Munkájában nem zavarhatta meg sem meleg, sem hideg, sem fáradság, sem éhség. Ezekről egyszerűen nem vett tudomást. Sokszor szórakozottan evett, észre sem vette, hogy valami jó-e vagy nem. Minden kis figyelmességért azonban mindjárt kimutatta örömét, még ha az néhány fiatal hagyma volt, amit a kertből felhoztak neki.

Mikor nagyszabású építkezéseinek haladását ellenőrizte — mint mesélték — kísérete legszívesebben leült volna a járda szegélyére — ő azonban fáradhatatlanul ment tovább az állványokon. Ugyanígy volt utazásainkon is. Bármilyen hosszú is volt az út, a legutolsó napon is éppen olyan érdeklődéssel nézte a látnivalókat, mint az elsőt. Tájékozódni bámulatosan tudott, amihez én egyáltalán nem értettem. Idegen városba indulás előtt otthon megnézte a térképet, s utána biztosan jutott el oda, ahová akart. Ha azonban véletlenül elvesztette a fonalat, engem kérdezett. Ha azt mondtam, jobbra, akkor tudta, hogy a helyes út balra van.

Minden évben boldogan vettük elő 6—8 heti utazásra félretett megtakarításunkat. Nem volt túl nagy áldozat, mert a francia franknál vagy az olasz líránál a korona jobb pénz volt. Átváltáskor külföldön több pénzt kaptunk érte, mint itthon.⁵¹ Elsőrendű szállodákban lakhattunk, ahol előzékeny figyelemmel fogadták az idegent, és nagy kényelmet, pompás ellátást adtak.

Nagy gonddal készítettük elő utunkat, amelyben minden tanulni vágyás és szórakozás összpontosult. Kinyílt ilyenkor előttünk egy ablak, amelyen becsillogott vágyaink teljesülése, és kitarult egy kapu, amelyen át kiléphettünk a nagyvilágba. Mi pedig repültünk vidáman és gondtalanul, mint a fecskék, csak talán valamivel boldogabban. Ekkor láttuk meg igazán, milyen is a világ, amikor Isten ecsetje festi azt. Meg-

láttuk a kék olasz tengert, s fölötte a még kékebb égboltot, csodás felhőivel, a partok fehér szikláit, a magasba nyúló sötét ciprusokat, a szétágazó, hasadttörzsű szürkés olajfákat, a sok égőszínűben pompázó virágot, a régi kertek magas falán kiáradó színpompás rózsákat, klematiszokat, azután mindenfelé az antik kultúrát hirdető romokat a lebukó nap fényében. Szemben álltunk a művészet remek, utolérhetetlen alkotásaival, az építészet, a szobrászat, a festészet, a zene káprázatos csodáival minden országban. Teleszívtuk magunkat a kincsekkel teli múzeumokban, szabadon járhattunk az Akropoliszon,⁵² az Alhambrában⁵³ és élvezhettük Konstantinápoly⁵⁴ ragyogó szépségét hajónk érkezésekor. Amikor ezeket írom, még ma is lenyűgöz az átélt érzelmek gyönyörűsége! Mert nem mindenkinek adatik meg egy olyan kedves társ oldalán bejárni a világot, aki mindenről mindent tud, és szeretettel magyaráz meg mindent, s akivel minden gondolatomat kicserélhetem, ez kimondhatatlanul nagy kegyelem. Emlékekkel, élményekkel, tanulsággal megrakodva értünk haza. Férjem tele tervekkel, hogy mindent hazája javára használhasson fel.

Az első világháború után utazásaink sora megszakadt. Az adott helyzetben nem tartotta illőnek pénzünket külföldön elkölteni.⁵⁵

Magyarországon az 1900-as évek elején még nem volt általános a külföldre utazás. Magyarokkal külföldön valóban ritkán találkoztunk. Az utazók zöme angol és német volt. Őket ruháikról, modorukról könnyen meg lehetett ismerni. Utaink minden évben máshova vezettek. Némely országot többször is felkerestünk. A következőkben jártunk: Olaszország, Németország, Franciaország, Anglia, Spanyolország, Görögország, Törökország, Belgium, Hollandia, Ausztria, Svájc, Riviera, Marokkó. Érdekes volt megismerkedni a különféle népek kultúrájával. Néha előadásokat hallgat-

tunk, mint pl. Párizsban, Bolognában. Végigélveztünk színelőadásokat, operákat, és büszkén állapítottuk meg, hogy a mi budapesti színházaink előadásai semmiben sem maradnak el ezek mögött. Sohasem fogom elfelejteni ezeket az utakat. Milyen fiatalok voltunk és milyen vidámak! Minden érdekelt, és mindenre vállalkoztunk.⁵⁶

Férjemnek 1927 márciusában hivatalosan Olaszországba kellett utaznia, hogy *Bethlen István*⁵⁷ tervbe vett útjához — a két ország közötti barátság elmélyítésére — a talajt előkészítse. Miután engem külön is meghívtak, boldogan tartottam vele. Őt *Rómában* az egyetem díszdoktorává avatták. Délután garden party⁵⁸ rendeztek *Tivoliban*⁵⁹, a *Villa d'Este*-ben, amelyet az olasz kormány reprezentációs célokra tartott fön. Az épület nagytermében a zenekar a magyar himnuszt játszotta el, majd nagyszerű hangverseny kezdődött, amelyen régi olasz mesterek légiésen finom műveit adták elő. Utána a kertben tea, majd séta következett. Százados ciprusok között a szökőkutak változatos játékában, körös-körül a nagyszerű kilátásban és a lemenő nap fényében gyönyörködünk.

Miután, ami akkor történt, ma már történelem, és így nincs helye a szerénységnek, idézem *Fedele* olasz kultuszminister üdvözlő beszédének rám vonatkozó részét: „Nem hallgathatom el, hogy *Klebelsberg* grófné — mint férje kiváló munkatársa és érzelmeinek részese — finomságával és bájával nagyban hozzájárult ennek a kedvező légkörnek kialakításához, amelyben később hatalmas lendületet vevő kapcsolataink megindultak.”⁶⁰

Így fejeződött be ez az olasz kirándulás, amelyet felejteni nem lehet, mint ahogy mindig is emlékemben maradnak a *Nápolyba*, *Capriba* és másfelé tett utaink.

XI. *Pius* pápa is fogadott bennünket. Nekem búcsú-zászkor címeres dobozban ezüst rózsafüzért ajándékozott.

Egy gyönyörű reggelen egész magyar csoportunkkal *Pompeibe* indultunk, ahová a kultusz-államtitkár kísért a feleségével. Az ásatások igazgatója fogadott, és vezetett végig a munkálatokon. Utoljára maradt a *Casa dei Vettii*.⁶¹ Csodálatos látvány tárult elénk. A nap-sütötte oszlopsorok zöld füzérekkel voltak díszítve, mindenfelé nyíló virágok. *Fedele*, férjem olasz kollégája, fogadott bennünket. Belépve a freskódíszes tricliniumba,⁶² gyönyörűen terített, virággal teleszórt hosszú asztalt láttunk, művészien festett menü-kártyákkal,⁶³ amelyek azt bizonyították, hogy a mai ebéd semmiben sem marad el a régi római lakomáknál. Homártól kezdve minden, amit csak Itália előteremthetett, remekül képviselve volt, beleértve a különféle olasz borok csodáit. Kitűnő hangulatban ültünk asztalhoz. Ezt — ha lehet — nápolyi zenészek gyönyörű dalaikkal csak fokozták. Az ebéd vége felé felvetették: mi lenne, ha itt, ahol 2000 év óta nem muzsikáltak, felhangzana egy-két szép magyar nóta is? Fel is kérték ehhez *Palló Imrét*⁶⁴, aki szívesen vállalkozott rá. A nápolyiak kapásból kísérték hangszereiken, s amikor fölhangzott, hogy „Magasan repül a daru, szépen szól...” a magyarok elkomolyodtak, fejüket lehajtották, és szemükben könny csillogott.

1929-ben *Berlinben* voltunk az Archeológiai⁶⁵ Kongresszuson. Ekkor történt az ideszállított és eredeti formájában pontosan felállított pergamoni oltár ünnepélyes felavatása. Az opera díszelőadásán *Gluck* Orpheus-át⁶⁶ élveztük pompás előadásban, ahol külön érdekesség volt még az, hogy a meghívottakat ABC sorrendben helyezték el a nézőtéren.

Örömmel néztük meg a *Becker* kultuszminister segítségével megszerzett palotát, a *Collegium Hungari-*

cum-ot⁶⁷, ahol a nagyszalon berendezését ő adta aján-dékba.

Messzire visszatekintve látom, hogy férjem kiváló-ságát milyen gyorsan felismerték hivatalában. Mindig nagyobb és nehezebb ügyeket bíztak rá. Előmenetele is ennek megfelelően alakult.

1989-ben kezdte meg hivatalnoki pályáját a minisz-terelnökségen *Bánffy Dezső*⁶⁸ alatt. Erre az időre esik a *Julián Egyesület*⁶⁹ megszervezése.

1910-ben lett közigazgatási bíró és rendkívüli tanár a közgazdasági egyetemen. Akkor költöztünk át a *Ferenciek tere 9. szám* alá, ahol húszévig laktunk. Tágas, egészséges, napos lakás volt, ablakaink a templomra néztek. Én akkoriban sokat betegeskedtem, hetekre, hónapokra küldtek fel a Tátrába vagy le a tengerhez.

1914-ben vitte át *Jakovich Béla*⁷⁰ a kultuszminisz-teriumba adminisztratív államtitkárnak. Ott három-évet töltött, tevékenységével szinte előkészítve sok mindent későbbi miniszterségéhez. 1917-ben *Tisza Ist-ván*⁷¹ — gyönyörűen megfogalmazott fölterjesztéssel — vette maga mellé politikai államtitkárnak. *Tisza* mellett maradt mártírhaláláig. Koporsóba tenni is ő segítette, mikor már mások alig voltak körülötte. Mint ahogy senkit el nem hagyott, aki jó volt hozzá.

Ezután meghívták magukhoz *gróf Almásy Dénesék* Gyulára — Kétegyházára — miután Budapesten nem maradhatott. Ott mint házitanító szerepelt a gyerekek mellett. Senki sem tudta, hogy kicsoda. Lakásunkat egy orvos foglalta el, én az anyámhoz költöztem a *Reviczky* utcába. Megtörtént, hogy a helyi tanács elnöke egyszer magához hívatta és figyelmeztette, hogy ne hagyja magát a grófi csemetéktől kizsákmányolni. A legnehezebb időben egy alkalommal megérkezett hoz-zánk a *Reviczky* utcába. Este rokonoknál vacsoráz-tunk. Mielőtt elindultunk volna, mostohaatyám azt mondta: rossz előérzete van, folynak a letartóztatások,

jobb lenne, ha Kunó nem aludna otthon. Erre rokona-ink maguknál tartották éjszakára. Ez volt a szerencse, mert alig értünk haza, fegyveresek jöttek érte. Izgal-mas éjszaka után értesítettük Kunót, hogy egyelőre maradjon még a rokonoknál. Töprengtünk, hogy mité-vők legyünk. Ekkor csengettek. *J. M.*⁷² érkezett. Azt mondta, hogy amióta megözvegyült, tudja mit jelent az, egy kedves élettárstól megválni. Ők kertes házban laknak. Elhozta a kapukulcsot, este Kunó jöjjön el hoz-zájuk, jó helyen lesz. Így is történt. Kunó heteket töl-tött az áldott lelkű barátoknál, majd rokonaikhoz falu-ra küldték. Több aggódó levelet küldött hozzánk. Tele volt aggodalommal értünk, kutyajáért, amely utainkon elkísért, könyveiért, a nagy heverőért, amelyen annyiszor pihent.

Akadnak házasságunkban nálunk is nehézségek — múltó fellegek —, mint mindenütt, de ezek az egyetér-tést, a szeretetet soha sem zavarták meg. Az élet tele van kis küzdelmekkel, melyeket csak összesimulva le-het könnyen elviselni. Sokszor csodálkoztunk azon, hogy milyen kis apróságokon tudtunk mulatni, pedig csak az életöröm csilingelt bennünk és a boldogság. Meg voltunk elégedve. Többször hallottam tőle: „Ha az életet újra kezdeném, megint csak így csinálnám.” Én meg elfogadtam volna örök boldogságnak.

Most, ha visszanézek, azt hiszem, hogy a vele töltött 33 esztendő csodás álmom volt csupán, melyen karjába véve vitt át. De itt van ez a kedves hidegkúti ház, me-lyet annyira szeretett, s melyet közös lemondásokkal boldogan szereztünk és kényeztettünk.

Hidegkút

Mindig nagyon vágytunk arra, hogy saját otthonunk legyen. 1922-ben hallottuk, hogy Hidegkúton van egy eladó kertés ház. Kunó nagynénjei elhaltak, megürült a fehérvári családi ház, s eladásra került. Így jókor jött a hír. Kimentünk Hidegkútra, s oly kedvesnek találtuk a kertjét, hogy — bár nagyon elhanyagolt állapotban voltak az épületek —, megvettük. Régi, árnyas, vastagtörzsű, lombos fák voltak benne, területe dombos-völgyes volt, és egy kis forrás is fakadt a kerítés mellett, mely a kertben kis repkénnyel beszegett tavat képezett, virágos szigetkével a közepén. A kis patak, mely csobogva folyt belőle, vígan sietett tovább, hogy útján több kis forrást magához ölelve, Óbudánál a Dunába ömöljön. A lakóház az udvar és a kert között állt, s úgy helyezkedett el, hogy a kapun belépve a kőkerítés teljesen kizárta a külvilágot.

A ház körül csak kertek sorakoztak terebélyes fakkal és messzi kilátással a budai hegyekre. Nagyon boldogok voltunk, és rögtön hozzáláttunk, hogy ízlésünk szerint rendbehozzuk. Végre volt saját kis paradicsomunk, ahol pihenhattünk, szórakoztunk, dolgoztunk, örültünk, és kettesben voltunk.

Kunó vezette az átalakítási munkálatokat. A négyszögletes udvarra régi minta szerinti olaszos kút került, az épületeket műköoszlopos pergolával⁷³ kötöttük össze. A lakóház központi tengelyt, középen magas szobát kapott, tornácot, teraszt és egy kis emeletet két hálószobával. Semmi különös nem volt rajta, nekünk mégis ez volt a legkedvesebb az egész földön. Természetesen apránként, évről évre, létesült minden, de ez annál több örömet és szórakozást jelentett. Amíg csak jó uram élt, mindig tökéletesített rajta valamit. Mindennel törődött. Kuttyáját, galambjait, még a verebeket is védelmébe vette. A fülemüléknek külön csalitot ké-

pezett ki, mesterséges fészket a cinkéknek, hogy szívesen jöjjenek ide. Meg is jöttek minden évben — csak férjem nem hallhatja már, s a magasra nőtt fenyőit nem láthatja, amelyeket ültetett és nevelt.

Egy napon *József főherceg*,⁷⁴ a nagy kertész, örömet akart szerezni férjemnek, nyíló rózsaágakat hozott, amelyeket itt — ollóját is magával hozva — saját módszer szerint és ugyancsak sajátkezüleg ültetett el. Tökéletesen meggyökeresedtek, megnöttek, nyesni soha nem kellett, vadhajrást nem hoztak, mert gyökerük is nemes volt, és remekül virágoztak. De ugyanilyen szépek lettek azok a futórózsátövek is, amelyeket tőlünk, Hidegkútról vitt át budai palotájának a kertjébe. Ezeket fenyők tövébe ültette el, amelyekre egészen magasra fölfutottak. Ezek a fenyők minden tavasszal úgy állnak ott, mint rózsaszínű, illatos virággal lefátyolozott menyasszonyok.

Két, vastagtörzsű, terebélyes vadgesztenyefa állt a ház előtt. Ezek minden tavasszal rózsaszínű virágba borultak, s lombjuk ráhajolt az emeleti nyitott teraszra. Ezekhez vágyott ki férjem a városból, amint az első tavaszi szellőt érezte. Annyira szerette a korai virágfakadást, hogy minden bokorhoz, fához, virághoz el kellett vele mennem, hogy örömmel megmutassa ébredésüket. A vastag fűzfa, amelynek törzsét három ember sem tudta körülfogni, a százados hársfák, az óriási jegenyék, fenyők, mind külön kedvesek voltak neki, amelyek tövében a kis illatos erdei ciklámen nyáron tömegesen virított. Nem beszélve az ibolyáról, amely a rozárium⁷⁵ ágyait szegte, s tavasszal olyan volt, mint ha lilába mártott vastag ecsettel festették volna körül a rózsákat. A virágágyak formáját is ő tervezte, rajzolta, s hogy a kertész jobban megértse, rajztáblán ki is festette. A kerítés déli oldala tövében fügefákat ültetett, futórózsákat a pergola oszlopaiba, a tornácra. A ház oldalaira gliciniát, klematiszt s mindenféle ampe-

lopsziszt,⁷⁶ amely csakhamar a kerti lépcsőket is elérte.

Most, hosszú évek után, látom, hogy milyen előrelátással valósította meg terveit, amikor már olyan lett a kert, amilyennek ő elképzelte s a gyümölcsös és zöldségeskert is bőven adta kincseit. Mindig nagy munka folyt a kertben. Sokszor adódott valami, amin mulatni lehetett. Volt egy kedves bulldogunk. Ábrázata olyan félelmetes és szörnyű volt, hogy idegen csak félve merészkedett bejönni a kapun. A híre is olyan volt, mint egy sárkánynak. Pedig a világ legszelídebb állata volt. Csak mély hangja volt rettenetes. Idegen állatot nem tűrt meg maga körül. De mi nygra becsültük. Különösen Kunó tartotta sokra. Egyszer a kertész két éves kisfia vajás kenyeret evett, s a mindig éhes *Lipi* — ez volt a neve — egészen közel ült a gyerekekhez, és mohón nézte őt, de a vajaskenyeret nem vette el tőle, pedig könnyen megtehetné volna, hiszen a gyerek egyedül volt. Csak nézte vágyakozva a karaj eltűnését. Miután a gyerek az utolsó falatot is bekapta, a gyerek szájára ragadt vajot villámgyorsan lenyalta. *Lipi* soha semmit el nem csent, még azt sem, amit könnyen elérhetett volna.

Lipi egyszer daganatot kapott. Egy reggel a városba menet elvittük autóval az állatkórházba. Előbb Kunót letettük a hivatalánál. Mikor ő leszállt, a lábánál ülő *Lipi*hez fordult, s azt mondta neki: kedves kis kutyám, köszönöm neked hűséges szolgálataidat, ragaszkodásodat, ha többé nem láthatnálak. *Lipi* komolyan szembenézett vele, s amit soha nem tett, felemelte lassan az egyik mellső lábát, és Kunónak nyújtotta. Ez olyan megható jelenet volt, amit soha sem lehet elfelejteni. Szerencsére kigyógyították, visszajött. De gazdája halálát már nem bírta elviselni. Mikor hazajöttem férjem temetéséről, jelentették nekem, hogy *Lipi* csendesen

bement a házába, s onnan már nem jött ki többé. Hát igen, a hűség négy lábon jár.

Férjem idevaló sváb emberekkel dolgozott. Jóravalók voltak, kedvelte őket, s eltréfálgatott velük. Volt köztük egy köpcös, nehézmarkú, jókedélyű, *Gyuri* nevű kőműves, akit szinte minden évben alkalmazott. Jól értette a mesterségét, s nem volt olyan munka, amire ne vállalkozott volna. Folyékonyan, de sajátos magyar nyelven beszélt, amely a legkomolyabb embert is megnevettette volna. Föl is hangzott minduntalan jó uram kacagása. Mikor a kert felső sarkába egy medencét terveztek, hogy onnan a zöldségeskertet öntözni lehessen, *Gyuri* verte a mellét: „Kérem getyelmes úr, olyan ciklopsz fal ciszternt építem, hogy a medence örökre fogja tartani.” Áll is, mint a Sion hegye. Munka közben elmesélte szokásaikat, kedvteléseiket, életüket, s ez sok derűs órát szerzett. Elmondta azt is, hogy vasárnapként „ő drombitát fúj a pandában.” El is jöttek május 1-jén bennünket „megkradulálni.” Főlsorakoztak velünk szemben és olyan nagy buzgalommal fújták, hogy felfújt arcuk fejük búbjáig kivörösödött, s a sokszor tapogatózva eltalált hang bizony nem volt mindig pontos. Minden zenész előtt egyformán öltözött kék kötéyes kalapos kisfiú állt, aki a kottát tartotta. Ha a zenészek masíroztak, a fiúk hátrafelé meneteltek, illetve ugráltak. Talán soha sem láttam Kunót olyan bajban, mint ekkor. Orrcimpáinak mozgása sejtette, hogy minden erejére szüksége van ahhoz, hogy nevétségbe ki ne robbanjon. *Gyuri* nagyon törekedett arra, hogy tanult embernek lássék. Mikor egyszer alá kellett írnia a nevét, *György* helyett azt rajzolta a papírra, hogy „*Jörg*.” Amikor arra figyelmeztettük, hogy ez így nem jól van, beiratkozott a vasárnapi iskolába.

Kunó elhatározta, hogy *Gyurival* ketten egy villaszerrű házat építenek jó anyám számára. A tervrajzot *Kunó* készítette, számolgotott, méregetett. *Gyuri* ásta

meg az alapokat és húzta föl a falakat. Amikor a kellő magasságot elérte, csak akkor jöttek el a segítők, a különféle szakiparosok. Egyszer tréfásan megkérdeztem Gyuritól, hogy nem lesz ebből a vállalkozásból baj? Esetleg a lépcsők vagy a kémények lemaradnak? De Gyuri semmit sem felejtett el! Olyan kitűnően megépítette a házat — és viszonylag olcsón —, hogy az egész környéken nincs hozzá hasonló.

Gyuri boldog volt, ha anyámmal beszélgethetett. Öröme telt abban, ha anyám megdicsérte leleményességét és praktikus érzékét. Mikor elkészült a ház, anyámat oly nagy szeretettel kísérte át, s ha nem is — mint tréfásan mondta — rezesbandával, de olyan sok melegséggel és jóssággal, amit nem lehetett meghatottság nélkül nézni. Gyuri boldog volt, hogy — mint mondta — az én jó anyámnak nyújthatja azt, amit saját édesanyjának már nem nyújthatott.

Igaz, édesanyám mintaképe volt a jó anyósoknak. Vejét, Kunót, úgy szerette, mint saját gyermekét. Kettőnk dolgaiba nem szólt bele. Aranyos kedélyével nap-sugara volt a háznak. Senkiről soha rosszat nem tételezett fel, sőt, ezt másoknak sem engedte meg. „Blumen Mutter”⁷⁷ volt a neve a környéken, mert senki úgy a virágokat nem szerette, mint ő.

III.

Hivatali és miniszteri működése

Hivatali működése az érem komolyabb oldala. Talán nem is illik bele az értelemimből fakadó feljegyzéseimbe. Pedig ez is hozzátartozik lényéhez. *Husztí József*⁷⁸ professzor vastag kötetben dolgozta fel közéleti működését. Erről nem én vagyok hivatott szólni, ezért átadom a szót az illetékeseknek. Én csak az ő szavait idézem, közben elmondva egyet-mást, ami megmaradt emlékezetemben.

Férjem utolsó egyetemi évét Berlinben hallgatta. Onnan írta anyjának 1896-ban azt a levelet, melyben mintha hazája és a maga sorsának árnyéka már akkor rajta ült volna: „Gondolatban munkáim mellől Hozzád szállok, s szorongva gondolom el, mint jártok az udvaron, mikor lassanként elsötétedik, kigyulladt az északi fal ormánál a Göncöl-szekér. Hányszor néztem ezt boldog gyermekkoromban elmerengve, s töprengtem a jövőndő titkain, és mert hogy egymás után fellebbennek most, siratom boldog gyermekségemet. A munka útja nehéz, de soha sem lealázó, és ebben rejlik életünk egyedüli boldogsága, ez ad erőt, ez ad egyedül becületet a férfinak. Most kimerülten ülök íróasztalom előtt, fejemben ezrével hemzsegnek a fáradt gondolatok... Meg fogsz talán ijedni, jó anyám, lélekállapotomon, s keresni fogod okait. De ne tedd, mert nem leled meg őket máshol, mint különös természetemben és 20 évemben...”

Vajon sejtette-e ebben a levélben hivatását és jövőjét? A *Julián Egyesületet* (lásd: 69. jegyzet) gróf *Széchenyi Béla*, a legnagyobb magyar fia, alapította 1904-ben. *Klebensberg* 10 éven át volt az Egyesület ügyveze-

tő igazgatója. Az Egyesület évi közgyűlésén ő számolt be a külföldi magyarságot védő munka eredményeiről. *Vargha Gyula* szerint ezek a jelentések olyan értékei a magyar szellemi munkának, hogy külön irodalmi műfajként kellene tanítani. *Tisza István* is felfigyelt erre a céltudatos, szervezőmunkára. Később, a háború alatt a rokkantügyek intézését is rábízta.

Amikor *Ferenc József* temetésére különvonaton Bécsbe utazott, helyét *Thallóczy Lajossal*, a Történelmi Társulat elnökével egy fülkében jelölték ki. Visszafelé is ugyanabban a fülkében kellett volna utaznia, de *Schönborn* grófnő meghívta férjemet vacsorára. Hiába szabadkozott, arra hivatkozva, hogy őt várják a hivatalában. Csak a másnap reggeli vonattal utazhatott haza. Így óvta meg a Jóisten férjemet. A különvonat ugyanis 1916. december 1-jén Herceghalomnál összeütközött. A szerencsétlenségnek sok halálos áldozata volt, köztük *Thallóczy* is, mert a fél fülke az ütközés következtében teljesen összezúzódott.

Thallóczy utódjává a *Történelmi Társulat* élére férjemet jelölték. Elnöki bemutatkozó beszédét 1917. áprilisában mondta el. A *Társulat* szerkesztésében új kiadványsorozatok indítását javasolta. Elnöksége alatt a *Társulat* tevékenysége új lendületet nyert. A háborút követő összeomlás után társadalmi úton biztosította az anyagi eszközöket a történészek munkájához — még a papírról is ő gondoskodott! —, s ezzel lehetővé tette a tudományos eredmények közzétételét. Elnöki minőségében ő vetette föl először, hogy a gazdag bécsi levéltár anyagának kutatására kirendeltséget létesítsenek magyar történettudósok számára. Ugyancsak az ő kezdeményezésére szervezte meg a Társulat a bécsi *Magyar Történelmi Intézetet*, *Károlyi Árpád*^{78a} vezetésével. Ezt az intézetet az egykori *Magyar Nemesi Testőrség* palotájában helyezték el.

Férjem az egyetem elvégzése után állami szolgálatba lépett. Hivatali pályáján gyorsan haladt előre. A miniszterelnökségen osztálytanácsosi rangot ért el. 1903 óta előadóként működött, s hosszabb ideig vezetője volt a harmadik ügyosztálynak. 1910-ben a *Közigazgatási Btróság* ítéldbírájává nevezik ki. 1914 elejétől a *Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium* államtitkára, de március 19-től *Tisza István* javaslatára miniszterelnökségi államtitkár. 1921 decemberétől *Bethlen István*⁷⁹ miniszterelnök kormányában előbb belügyminiszter, majd 1922 májusától vallás- és közoktatásügyi miniszter (röviden: kultuszminiszter).

Most végre lehetősége nyílt arra, hogy korábban elképzelt és kidolgozott terveit megvalósítsa. Ezt ugyanolyan vasakarattal tette, szívósan és kitartóan, mint ahogyan ifjúkori terveit is lépésről lépésre vitte keresztül. Láttá, hogy a Trianon által földre kényszerített nemzetet fizikai erővel lábra állítani nem lehet, ezért a szellem erejével, a kultúra fölényével akarta fölvertetni. „Nincs fegyverünk, kevés a kenyérünk, annál jobban akarnunk kell a műveltséget, mert az kellő időben meg tudja szerezni nekünk a fegyvert is, meg a kenyeret is.” Máskor így fogalmazott: „A kultúra nem olyan kincs, amelyet pusztá őrzéssel meg lehet tartani.” Többször kijelentette: „A politikai demokráciát meg kell előznie a kultúr-demokráciának. Akiknek a népek sorsa felett szavazatukkal, hozzászólásukkal dönteniük kell, azoknak előbb meg kell szerezni a szükséges elemi ismereteket, s a közéletben való részvételhez elengedhetetlen állampolgári érzületet.”

De még különösebb jelentősége van népoktatásunk kiépítésének és tökéletesítésének a mai nehéz gazdasági viszonyok között, mikor a létért való küzdelemben igazán csak az a nemzet boldogulhat, amely a gazdasági harcot a modern technika és tudás fegyvereivel felszerelve vívja meg. „Nem sok erre a darab földre a 8

millió ember, ellenben kevés a kifejtett munkája, és nem elég az intelligenciája.” — „Azért nem lehet az országnak túlnyomóan mezőgazdasági népességét meghagyni szakoktatás, iskolán kívüli népoktatás, továbbképzés nélkül, hogy oda kerüljön a gép-mellé, és ne a gép alá.” — „A kultúra kenyér és hatalmi kérdés, azért a kultusztárca az adott viszonyok között honvédelmi tárca.” — „Nem akarunk mindig félművekben ülni, nem akarunk mindig nyomorogni és nélkülözni, pusztulni és tengődni, hanem az erkölcs és tudás hatalmával meg akarjuk hatványozni a magyar munka termékenységét, és ennek a termékeny munkának révén módosabbak, függetlenebbek és mindenekfelett öntudatosabb magyarok akarunk lenni.”⁸⁰

Igy határozta meg a neonacionalizmus céljait is.

Jól tudta, hogy a kultúra felülről árad lefelé. Azt is többször hallottam tőle, hogy a magyar tudományosságának kettős feladata van. Itthon emelni a nemzet szellemi színvonalát, értelmiségét, kifelé képviselni közép-európai kulturális fölényünket, megszerezni és elmélyíteni kulturális kapcsolatainkat a nagyvilággal, elismeréshez juttatni a magyarságot. Az elemi népoktatástól a tudományos élet legfelsőbb építményéig az utat az ő elgondolása és koncepciója jelölte ki. Ez felölelte a magyar szellemi életnek egész területét. Ezért mondta *Bethlen István* búcsúbeszédében *Klebsberg* ravatalánál: „Te ennek a nemzetnek építómunkása voltál. A háború után a magyar kultúra minden követ Te raktad le, Te óvtad meg az enyészettől.” — „Ebben a 10 évben őalatta ez a csonka, kirabolt, ezer sebből vérző ország többet tett a magas művelődéséért, mint azelőtt a Nagy-Magyarország 50 év alatt, s a nemzet megértése, hozzájárulása és áldozatkészsége az ő varázslatára olyan rendkívüli alkotások sorozatát alkotta meg, mely ennek a korszaknak örök büszkesége

és történelmi érdeme marad.” — Írta a *Budapesti Hírlap*nak „És mégis élünk” című albumába.

Egymásután jöttek létre alkotásai, melyek sorrendjét mindig gáncsolták, s amelyekről csak később látták, hogy azok a „végiggondolt gondolatok szoros szövevényei.” *„Rendszer*, amelyben a részek az óramű fogaskerekeinek pontosságával illeszkednek össze, hogy egymást erősítve a közös célt szolgálják.” (Domanovszky emlékbeszédéből.)⁸¹

Alkotó-építőmunkájának eredményei:

- 5.000 *népiskola* (elemi) felépítése (főleg az elhanyagolt Alföldön, tanyai iskolák is!)
- Menekült *egyetemek* elhelyezése. (Pozsonyi „Erzsébet” és a kolozsvári „Ferenc József” Tudományegyetem. Előbbi Pécsre, utóbbi Szegedre.)
- 1.500 *népkönyvtár*, főként a falvakban, kisebb településeken. A debreceni *Tisza István Egyetem* — amely 1914 őszén kezdte meg működését — építkezéseinek befejezése.
- Külföldi egyetemeken tanuló magyar ifjak számára *Collegium Hungaricumok* (Bécs, Berlin, Róma) építése
- *Tihanyi Biológiai Intézet*
- *Az ógyallai Csillagvizsgáló* elhelyezése a Svábhegyen.
- A szegedi Dóm téri *egyetemi épületek* — a *Tisza-parti klinikák*
- *Testnevelési Főiskola*
- *Budapesti Fedett Uszoda*
- *Szegedi Templom tér Pantheonja*.

Károlyi Árpádot, a bécsi *Magyar Történelmi Intézet* igazgatóját, arra ösztönözte, hogy kihasználva az Intézet gazdag anyagát, indítson sorozatot „Magyarország újabbkori történetének kútfői” címmel. (Fontes: forrá-

sok) A korábban titkosan kezelt okmányok új megvilágításban mutathatják be hazánk történetét.

Az *Országos Magyar Gyűjteménygyűjtem* az 1922. évi XIX. tc.-nek köszönheti létét. Ennek keretébe a következő intézmények tartoznak: az Országos Levéltár, Magyar Nemzeti Múzeum, Szépművészeti Múzeum, Iparművészeti Múzeum, Csillagvizsgáló Intézet, a budapesti Földrengésjelző Obszervatórium, az Országos Könyvforgalmi és Bibliográfiai Központ, a M. Kir. Vállás- és Közoktatásügyi Minisztérium Országos Tanügyi és Pedagógiai Könyvtára, a Tihanyi Biológiai Intézet, a Bécsi Magyar Történeti Kutatóintézet és a külföldi Collegium Hungaricumok.

Sokan támadták mint „felesleges intézményt” a *tihanyi Biológiai Intézetet*. A *Nemzeti Kaszinó* egyik őstagja megbotránkozva így kiáltott föl: Tihanyban Biológiai Intézet! Ki hallott ilyet? Ez igazán pazarlás! — Pedig ha tudta volna, hogy külföldiek milyen nagy számban keresik föl ezt az intézetet! *Klebelsberg* így válaszolt: „Európa csakis tőlünk várhatja a magyar hegyek és vizek, növény- és állatvilág, a Balaton s az Alföld elméleti fölbúvárlását. De ez gazdasági érdekünk is, hogy minél több természeti kincs birtokába jusunk.”

A *Nemzeti Kaszinóban* egyébként is voltak férjem tevékenységének ellenzői, akiknek kényelmetlen volt hallani a nagybirtok káros voltáról az ország szempontjából. Nem tetszett nekik, amikor a férjem azt mondta, hogy rosszul esik látnia, ha utazik, hogy a vonat milyen sokáig megy, míg falut lehet látni.

Férjem úgy gondolta, hogy a közéleti embernek illik terveiről, munkájáról tájékoztatni a közönséget. E célra legmegfelelőbbnek a sajtót találta. Vasárnapi cikkeit többnyire a *Pesti Naplónak* adta le. Többen megszólaltak azért, mert ellenzéki lapba ír vezércikkeket. Erre így válaszolt: „Nem jobb-e, ha a *Pesti Naplónak* én

írom a vezércikket, mintha más tenné?” Cikkei nagy részét később könyvformában összegyűjtve is kiadta.

A szerkesztő — *Miklós Andor*⁸² — megértő volt, mert ismerte férjemet. Ő volt az, aki férjem halála után fölvetette, szinte követelte, hogy ki kell adni munkáit, mint ahogy ő volt az is — az *Athenaeum*^{82a} —, aki „Utolsó akkordok” címmel kiadta férjem beszédeinek és cikkeinek könyv alakban még meg nem jelent kötetét.

Iskolaépítő tevékenysége odaösszpontosította az erőket, ahol a legnagyobb szükség volt arra. A megépült iskoláknak 65 százaléka a magyar *Alföld* szomorú iskolaügyein segített, s közelebb vitte a kultúra kincseit a tanyavilághoz. A lakosság nagy tömege itt ki volt téve a népbetegségeknek, a járványoknak s az analfabétizmus szellemi pusztításának. Ezért épített meg négy év alatt 5.000 elemi iskolát, tantermet és tanítói lakást. Ez volt Magyarország történetében a legnagyobb iskolaszervezési- és építési akció! Férjemnek gondja volt a tanyai tanítók életviszonyaira is. Azt is számon tartotta: hol működik nőtlen tanító, hogy oda hozzáálló női tanerő kerülhessen. Szerette, ha összeházasodtak, mert — mondotta — így szívesebben maradnak tanyán, és jobban is élnek. Nem egy párról tudom, akiket ő hozott így össze és akik ezért hálásak is voltak neki. Azért, hogy a falusi-tanyai tanítók gyerekei az elemi után tanulmányaikat középiskolában folytathassák, Szegeden *Tanítói Internátust* létesített számukra, ügyesen fölhasználva a Hősök kapuja feletti emeletet.

Az első világháborúig Magyarországnak lényegében csak egy egyeteme — a budapesti *Pázmány Péter Tudományegyetem* — volt, a trianoni — megkisebbedett országnak — már négy volt. A *kolozsvári Ferenc József Tudományegyetem* néhány orvosi intézete már 1913-ban elkészült ugyan, de a háború leállította a további építkezéseket. A *pozsonyi Erzsébet Tudományegyetem*

és a *debreceni Tisza István Egyetem* — mindkettő ugyanazon évben, 1914-ben — kezdte el működését, de az újabb karok létrehozását szintén a háború nehezítette. A pécsi egyetem a Dunántúl, a debreceni és szegedi az Alföld magasabb fokú szellemi képzését volt hivatva ellátni. Férjemet sokan támadták a csonka hazába menekült egyetemek fenntartásáért. Szerintük nemcsak, hogy sok pénzbe kerülnek, de növelik a szellemi proletariátust. A szegedi egyetem alapkövetésénél erre ő így válaszolt: „Ha kikényszerített katonai felszerelésünket — egyetemeink beszüntetésével — önkéntes kulturális felszerelés követte volna, az a magyar faj abdikációját⁸³ jelentette volna. Ha ebbe beleegyezem, ha ezzel emelt fővel és nyílt sisakkal szembe nem szálltam volna, az utókor méltán kiszórhatná csontjaimat síromból, mint olyan emberét, aki nem érdemes arra, hogy hazai földben nyugodjék.”

Sokszor hangzottak ellenfelei, hogy a vidéki egyetemek érdekeit előbbrevalónak tartotta a budapestinél.

Művelődéspolitikájának alaptétele volt a szakemberképzés, a tudományos utánpótlás. Ezért létesítette a *Collegium Hungaricumokat* és a szegényebb egyetemi-főiskolai hallgatók számára az állami ösztöndíjat. Vezérkart akart nevelni nemzetének azokból, akik a legjobb kiképzésben részesültek, nyelveket tanultak, és elsajátították az európai modort. Ezek részére szerzte meg Rómában a *Palazzo Falconierit*, Bécsben a *Fischer von Erlach* által épített *Magyar Nemesi Testőrség* palotáját. Berlinben egy szép magánpalotát vásárolt, amelynek nagytermét *Becker* kultuszminiszter rendezte be kitűnő ízléssel. Ezek a kollégiumok nemcsak lakhelyei voltak a magyar ifjaknak, hanem társági találkozóhelyek is, ahol ott élő diákokkal kapcsolatok, barátságok szövődtek, s ezek a jövő számára népünknek is hasznosnak bizonyulhattak. A kollégiumo-

kon kívül ösztöndíj-állomásokat szervezett Londonban, Párizsban, Genfben, Amerikában. Északi útja alkalmával csereösztöndíjakat biztosított Finn-, Ész- és Lengyelországban. Itthon, persze, rögtön fölmordult a kritika: minek pazarolni az állam pénzét fényes palotákra! Arról azonban hallgattak, hogy ezekért Klebelsberg diplomáciai érzéke, összeköttetései, barátságai révén semmivel sem fizetett többet, mintha egyszerű lakóházakat vásárolt volna. A károgoók vádjaira így reagált: „Az idegen nemzetek négyzetre emelik kiválóságait, mi — magyarok — igyekszünk belőlük gyököt vonni.”

Akiben tehetséget látott, annak munkáját mindenben szemmel tartotta. *Szent-Györgyi Albertet* ő hívta haza külföldről a szegedi egyetemre. Hogy véglegesen itthon tartsa, a *Rockefeller-Alapból* biztosított intézete számára korszerű felszerelést. Mikor *Szent-Györgyi* megkapta a Nobel-díjat, férjem már nem élt. Első útja férjemnek a Fogadalmi templom kriptájában álló koporsójához vezetett, hogy megköszönje emlékének, amit neki és érte tett.

A szegedi építkezéseknél az egyház, az állam és a város érdekeit kellett összehangolni. Ezt férjemnek erős szervezőképességével sikerült elérnie. Törekvéseit *Glattfelder Gyula*⁸⁴ és *Somogyi Szilveszter*⁸⁵ lelkesen támogatta. Egy verőfényes tavaszi napon, mikor a székesegyház déli tornya már készen állott, férjem fölment oda, és másfél órát egyedül töltött a magasban, ahonnan áttekinthette a templom egész környékét. Mikor lejött, fantáziája már megfogalmazta magában az alkotandó tér esztétikai feltételeit, az épületek csoportosításának rendjét, a fő közlekedési útvonalak vezetését, az egész városrendezési probléma megoldási tervét. Megmutatta az egységes kompozíciók kivételes szépségét, monumentalitását. Így aztán az a program, amelyet az építészeti pályázat alapjául megadott, már

reálisan megszerkesztett keret volt, melybe *Rerrich Béla*⁸⁶ ihletett művészete beépítette alkotásának remekét.

A tér fölavatóünnepélyére 1930 őszén repülőgépen érkezett Szegedre. Akik akkor mellette lehettek, emlékeznek arra a túlradó, örömteli meghatottságra, amellyel a tanyák világában elótűnő iskoláiban gyönyörködött.

Amikor a székesegyház és a város összes harangjai megkondultak, megindult a napsütötte, általa alkotott téren a fölvonulás a kormányzó előtt, külön az egyház, a város, az egyetem és az alkotók díszes menetei. Férjem vezette az alkotók menetét, mellette haladtak a dóm és a tér építőművészei: *Foerk Ernő*⁸⁷, *Rerrich Béla*, *Dohnányi Ernő*⁸⁸, a Szegedi Mise komponistája, utánuk a többi alkotók, festők, szobrászok, iparművészek, építőmesterek hosszú menetben az utolsó nap-számosig, mind-mind valamennyien, akik részt vettek a közös nagy munkában, és akiket mind — mint alkotó munkatársait —, vezetett az államfő elé. A virágba borult tér megtelt ünneplőkkel. Ezrek ajkán szállt a magasba a Nemzeti Imádság. A teret betöltő tömeg, az államfő, a kormány, törvényhozók, egyházi főméltóságok, a papság, a város képviselői, az egyetemek küldöttei, a diákság, a polgárság egyetlen nagy közös érzésben forrott össze férjem gyönyörű művének láttára. Ez valóban a nemzeti erők összefogását bizonyította. Együttal ez volt talán az alkotó Klebelsberg legszebb napja! — Így született meg a szegedi Dóm tér, a XX. század Magyarországnak egyedüli építőművészeti produkciója.

A teret körülfutó arkádok alatt felállította a nemzet kiváló fiainak emlékét, szobrok, reliefek formájában. Így jött létre a *magyar Pantheon*, amelybe elsőrangú művészeink szívesen állították be műveiket. A Gizella térről a Dóm térre átvezető kapu alatt az egye-

tem márványtáblát helyezett el férjem nevével és címerével. A címer felett „*Cuno ex comitibus Klebelsberg*”, alatt „*Te saxa loquuntur.*” A. 1930. D.”⁸⁹ olvasható. Az orvos-vegytani intézetnek a Gizella térre néző falán egy nagy, téglalap alakú bronz domborművön — középen Klebelsberggel és Glattfelderrel — a város vezetői és az építőmunka szervezői láthatók. Mind a két emlék 1945 után a politikai változásoknak esett áldozatul.⁹⁰

Férjem könyvtárában sok olyan szakkönyv is volt található, amely az orgonákkal, illetve orgonaépítéssel foglalkozott. Átolvasta az orgonaépítésről szóló szakmunkákat, s így annak valóságos szakértője lett. A dóm számára épített orgona — nagyságára és a tökéletességére nézve — akkor Európában — a második, világviszonylatban az ötödik legnagyobb számított. A dóm homlokzatával szemben, a tér túlsó oldalán, az egyetemi épületek felső szintjén, az arkádok fölé egy olyan játékorát készíttetett, amelyhez hasonlót Nürnbergben látott. Ez az óra déli 12 órakor zenedarabokat játszott, miközben kinyílt egy ajtó, s egy kör alakú sínen kilépett előbb a rektor, majd őt követték a dékárok és a középkori öltözetű diákok. A lebontott régi *Demeter templom* megőrzött tornyából keresztelőkápolnát alakított ki, amelyet belülről *Aba-Novák Vilmos*⁹¹ festett ki. A *Hősök Kapujának* freskóit szintén *Aba-Novák Vilmos* készítette. Az előbbi a nedvességnek, az utóbbi a politikának esett áldozatul.

Férjem közvetlen kapcsolatban állt Szeged városával. Nagy lehetőségeket látott a város fejlesztésében. Az 1879-es árvíz után *Tisza Lajos* irányításával egy új, második Szeged alakult ki. Férjem ösztönzésére álmyszerű gyorsasággal nőtt ki egy harmadik Szeged, s így a város teljesen új arculatot nyert.

Az ő sugalmazására — kihasználva a Dóm térnek a velencei *Szent Márk* térhez hasonló adottságait — ren-

dezték meg Szegeden 1931-ben a *Szabadtéri Játékokat*. Elsőként *Voinovich Géza*⁹² misztériumjátékát, a *Magyar Passiót* adták elő. 1933-tól 1939-ig minden évben rendeztek itt játékokat. A második világháború után, 1959-től kezdve, fölújították ezt a már korábban bevált hagyományt.

A *Szabadtéri Játékok* rendezése nem ment zökkenők nélkül. 1932-ben nem volt előadás. Férjem ekkor már nem volt miniszter, a háttérből nem tudott támogatást nyújtani. De a játékok ügye visszhangra talált a tisztikarban. *Shvoy Kálmán* altábornagy, vegyesdandár-parancsnok, mozgósította a helyőrséget. Műszaki tisztek irányítása alatt a derék legénység — ellenszolgáltatás nélkül — hajnali szürkülettől kezdve — éppúgy ácsolt, kalapált, fűrészelt a Dóm téren, mint a déli napsütésben vagy az esti órákban. A siker nem maradt el. 1933-ban és a következő években *Madách Imre* halhatatlan műve — *Az ember tragédiája* — más színdarabok mellett — a második világháború kitöréséig minden évben színrre került.

A Játékok körüli válság idején éppen a Fogadalmi templom kriptájában tartózkodtam férjem koporsója mellett, mikor váratlanul lejött *Somogyi Szilveszter* polgármester kíséretével, és egy kis megemlékezést tartott férjemről. Ebben némi fohászkodás is volt az elhunyt patrónushoz, hogy segítsen egy szépen megindult kezdeményezést — a Szabadtéri Játékokat — megmenteni, ha az ő erejük ehhez gyengének bizonyulna.

Ezzel kapcsolatban jut eszembe egy levél, melyben *gróf Teleki Pál*⁹³ miniszterelnök azt írta nekem 1938-ban: „Kunó arcképe alatt ülök, és nem frázis, ha azt mondom, hogy jólesőn érzem ott a lelkét.” — Később ezt szóval is megismételte s hozzátette: különösen akkor, ha dilemmáim vannak.

A *neonacionalizmusról* szóló gondolatait sokan félreértették, félremagyarázták. Pedig már a fogalom megnevezése is jelzi, hogy nem lehet szó a régi értelemben vett nacionalizmus felújításáról. Mit jelent tehát ez? Erre a kérdésre ömaga így válaszolt:

„A pozitív, az aktív, a produktív embereket jelenti a romba dőlő haza újjáépítésének nagyszerű munkájában; öntudatos összefogást a kritika túltengésével, a hiperkritikával s általánosságban a negatív emberekkel szemben. A neonacionalizmus a korábbi idők szónokló, ünneplő, civódó és kesergő hazaszeretetével szemben a *munkás-hazaszeretetet* hangsúlyozza. Éppúgy szembeáll a jogosulatlan önámítással, mint a nemzet önbizalmának kishitű lefokozásával; éppúgy szembeáll a naív optimistákkal, mint a károgó baljósokkal és a kétségbeesés apostolaival.” — „Elsősorban a tudás erejével meghatványozott munka kultuszát iparkodik szolgálni.” Mikor a neonacionalizmusról szóló cikkeit könyv alakban kiadta, elejére azt írta: „Eszmények nélkül nem lehet élni, illúziókban nem szabad élni.”

A magyarságot a „katasztrófák nemzetének” nevezték, bár az a legnagyobb katasztrófák után is mindig képes volt a megújulásra. A húszas években az anyagi eszközökhöz mérten minden országban megfeszített szellemi építkezés volt. Valóságos kultúrpolitikai verseny indult meg a nemzetek között. Nemzetközi fórumokon és a mind sűrűbben rendezett kongresszusokon és kiállításokon összemérték egymás tudományát, művészetét, technikai fejlettségét, iskolaügyük színvonalát. Férjem erre a kulturális nemzetközi versenyre akarta előkészíteni a magyarságot. „Rettenetes volna lekésni arról a gyorsvonatról, amelyen Európa nemzetei robognak előre egy ma még beláthatatlan fejlődés hihetetlen távolságai felé.”

Lélekformáló munkájának feltétele a nemzeti lélek állapotának teljes diagnózisa. Ezt a történelem tanulságaiból iparkodik megállapítani. Átbúvárolja a nemzet múltját, hogy rátapintson a nemzet tipikusan visszatérő hibáira, hogy tervszerűen szembeszállhasson velük. Ilyen lelki történet patológiai vizsgálódásai alapján három káros embertípust rajzol meg: 1. a *passzív magyart*, a *Pató Pál*-típust, aki csak magának él dologtalanul, és egykedvűen nézi a maga és a közönség sorsát; 2. a *negatív magyart*, akiben a tagadás szelleme testesül meg, csak a kritikában, mások munkájának lebecsülésében éli ki magát anélkül, hogy valaha is pozitív terven törné a fejét, s a bús kesergős szónoklat szemében már hazafias tettek számít; 3. s végül a *destruktív típust*, aki már nemcsak tagad, de egyenest rombol, minden történeti talajt kirúgva lába alól, a nemzet hagyományait sárba tiporja.

Kárhóztatta azt a nemzeti hibánkat is, mely az ügyek agyonbeszélésében mutatkozik meg. A különben sem túlaradó energiánk kimerül a szavakban, s már nem jut kellő akaraterő a cselekvésre. „Magyarország a végig nem gondolt gondolatok hazája, ahol az emberek a logikai következtetéseknek fonálát csak addig a pontig vezetik le és követik, ameddig az ő fölfogásuknak kedvez, és nem mennek tovább, különösen akkor nem, ha a továbbvezetett konzekvenciák egészen más képet mutatnak.”

Nálunk a hazaszeretet fogalmán a legtöbben azt értik, ha valaki nagy szükségben kész a hazájáért meghalni. A hazaszeretet, ha csak puszta érzelemből áll, érzélgőssé lesz és frázissá válik.

A városépítés terén látta leginkább elmaradottságunkat. Tanulmányozta *Róma* és *Párizs* rendezési terveit és a német *Siedlungokat*.⁹⁴ Nálunk elsősorban a főváros, majd a vidéki városok szabályozása foglalkoz-

tatta. Egy hónappal halála előtt „*Az Alföld problémái*” címmel tartott előadást a rádióban.

A Duna–Tisza-csatorna, a Balaton kérdése és Budapest fürdővárosra vonatkozó tanulmányai ma is irányt jelölnek a gyakorlati szakemberek számára. Már 1907-ben memorandumot nyújtott át *Wekerle*⁹⁵ miniszterelnöknek, amelyben a nemzetiségi területek városai helyett az Alföld és a nyelvhatárok részére kért kultúrintézményeket, jobb elbánást és felhívta figyelmét az Alföld elhanyagolásának súlyos következményeire.

Az ő hatására hívta életre *Tisza István* 1912-ben az *Alföldi Magyar Közművelődési Egyesületet*. Azért is ragaszkodott alföldi egyetemünk megmentéséhez, mert ahhoz, hogy Szeged és Debrecen igazi nagyváros legyen, nélkülözhetetlen az egyetem. *Trianon* Magyarországa az ország legmagyarabb, de kulturális szempontból legelhanyagoltabb részét hagyta meg. Sürgette tehát a vidéki gócpontok kifejlesztését, hogy „a perifériákon ne legyen nagy a kulturális éjszaka.”

A Margit-szigeti *Fedett Sportuszoda* felavatásán mondta: „Mi azt kívánjuk, hogy a magyar gyermek tanuljon és tudjon, fejleszteni akarjuk értelmét, műveltségét, de emellett azt is akarjuk, hogy a jövő nemzedék életerős, izmos fiúkból, egyenes magyar emberekből álljon...” A kiváló magyar sportteljesítményekben meglátta egyik fontos tényezőjét a trianoni béke után oly rendkívülivé vált magyar propagandának. Egy-egy olimpiai győzelem, a nemzetközi vívó-, tenisz-, vízipólo- és futballmérkőzésen vagy másutt kivívott diadal az egész világ figyelmét fölhívja a kis magyar nemzetre. Minden civilizált népnél, de különösen az angol-szász világban, egy diadalmas és egy fair play⁹⁶ küzdelem nagyobb érdeklődést biztosít számunkra, mint sokíves memorandumok és röpiratok hosszú sorozata. Egy olyan természetű embernek, mint Klebelsberg, ha

egy gondolat helyessége leszűrődött lelkében, akkor azt a nála megszokott tempóban, tett követte.

Létrehívta a *Testnevelési Főiskolát*, mert „az egész testnevelési mozgalomban leglényegesebb maga a testnevelő, aki nem lehet régifajta tornatanár, hanem a kinek az erkölcsi nevelés és fegyelmezés, a közegészségügy és a sport kérdéseiben egyaránt alapos szakembernek kell lennie.” A testnevelési törvényt végrehajtó *Testnevelési Tanács* számára biztosította az Alkotmány utcai szép palotát, amelyet egyszer s mindenkorra az egyes sportszövetségek otthonává is tett, így segítve elő az egy cél felé külön törekvő szervezetek közt az összhang megerősítését, és az együttműködés intenzívebbé tételét.

Az egyes sportágak közül szívéhez legközelebb a vízipóló állt. A magyar vízipóló világdicsőségében az ő lelkesítő, támogató jóindulatának is része van. A *Klebsberg-kupa* nemcsak egyszerűen az ő nevét viseli, hanem kifejezi optimista hitét, azt tudniillik, hogy a győzni akarást százak és ezrek lelkébe is át tudja ültetni. Iskolaépítő tevékenységében a tornateremnek és a sportpályának külön jelentősége van. Lehet, hogy talán a sors hozta úgy magával, utolsó beszédét a *Los Angeles-i*⁹⁷ győztes olimpiakonok tiszteletére mondta el fáradtan és betegen, alig három héttel halála előtt.

Vonzódott a *képzőművészetek* felé is. Az általa létrehívott intézményeket, épületeket szobrokkal, domborművekkel, festményekkel díszítette, nem csupán önmagukért, hanem azért is, hogy a háborút követő nehéz időkben a művészeknek is tudjon feladatokat adni. Emiatt — „fényűzése” miatt — is sok vád érte. De minisztersége alatt gondja volt arra is, hogy a magyar művészek alkotásait 26 kiállításon — Stockholmtól Rómáig és Varsótól Barcelonáig — a világnak bemutassa.

Alkotótevékenységét, amely miatt sokan pazarlással, fényűzéssel vádolták, egy hasonlattal érzékeltette. Nem tudta volna elviselni, hogy a nemzetek országútján robogó gépkocsik közül a magyar kultúra gépkocsija lemaradjon s a villany, telefon, gépkocsi, repülőgép és rádió világában az ezeréves magyar nemzet fiai pisilákoló mécsesek mellett öreg kalendáriumokat olvasanak.

Férjem fontosnak tartotta, hogy a népművészet megtartsa sajátos jellegét. Ezt az *Izabella Háziipar* tevékenységében fedezte föl, ezért támogatta. Ennek a munkaközösségnek *Izabella* főhercegnő volt a védnöke és szellemi irányítója, bámulatossá hozta az érzéssel és gyönyörű, régi mintagyűjteményével. Férjem ott rendelte meg a szegedi Fogadalmi templom számára a püspöki miseruhákat, az egyetemeknek pedig ünnepi alkalmakra a hímezett asztalterítőket. A *Pázmány Péter Egyetem* terítőjét egy ünnepi ülésen láttam először. Akkor határoztam el, hogy férjem hagyatékából elküldöm az egyetemnek a nagy díszterítő leányát, azt a hímezett párnát, amelyet *Izabella* főhercegnő ajándékozott férjemnek, s amely az asztalterítőhöz teljesen hasonló. Belehímeztettem a párna hátlapjába eredetét, és elküldtem az egyetemnek, hogy arra helyezték a jelvényeket.⁹⁸

Egyik beszédében férjem ezt mondta: „Nekünk, magyaroknak, nem szabad az ígéret földjére vezető ösvényen félúton összeroskadnunk.” A magyar államférfiaknak négy tulajdonsággal kell rendelkezniök, hogy a magyar jövő útján biztosan járjanak: képzelőerő, optimizmus, alapos történelmi és nemzeti hibáink ismerete. Az elesettséget hirdetőkkel szemben meghatározza az emelkedés egyedüli útját: bizalom — erőmegfeszítés — alkotás.

A Trianont követő levertségből, kiábrándultságból szerette volna nemzetét kiemelni. Külföldi útjai során

— Stockholmban, Varsóban, Helsinkiben, Berlinben, Rómában és Bécsben — előadásaiival, fölolvassásaival igyekezett barátokat, szövetségeseket szerezni népünknek. *Ravasz László* református püspök egy *Corvin-lakomán* mondott beszédében a legkonkrétabb s ugyanakkor a legnagyobb álmú politikusnak nevezte férjemet.

Nagyon szerette, ha kijöttek hozzá *Hideghútra*, beszélgetésre vagy a fehérasztalhoz. Egy alkalommal férfi társaság volt együtt. Az ebéd rendes mederben folyt. *János* inasunk tudva, hogy mi illik, csendben szolgált föl. A vendégek arról beszélgettek, hogy a budapesti szobrok nem szerencsések. Legjobbnek találták ezek között a *Nemzeti Múzeum* előtti *Arany János*-szobrot. Erre *János* megállt, tállal a kezében, és kirobbant belőle a szó: „Az nem *Arany János*, hanem az én nagyapám!” Mindenki megdöbbsent, én meg rémülten gondoltam arra, hogy ez az ember megőrült! Csak hosszas faggatásra derült ki, hogy *Strobl Alajos* valóban *János* nagyapját használta modellként. Ezek után én is megértettem, hogy *János* nem állhatta meg szó nélkül a vendégek megjegyzését.

Férjemnek majdnem évente jelentek meg könyv alakban összegyűjtött cikkei, beszédei. Ezek közül halála után kettőt a *Magyar Tudományos Akadémia* jutalommal tüntetett ki, a következő indoklással: *gróf Klebelsberg Kunót* mint publicistát, gondolatainak mélysége és gazdagsága — írásainak hatalmas meggyőzőereje — a kultúrának fenntartásáért és kiépítéséért folytatott agitációjának páratlanul magas színvonalára — a kultúrpropagandát s vele a revíziót szolgáló cikkeinek diplomáciai művészete és finomsága — a világgazdaság és a világpolitika szempontjából a természettudományok és a technika óriási nagy jelentőségének kiemelése az életben — a világpolitikai és világgazdasági válság közepette a magyarság és az emberi-

ség jövőjébe vetett mélységes hite — s a cikkeiben megnyilvánuló sokoldalú tudás, lelkesedés és hazaszeretet jellemzi. A bizottság a *Könyi Manó*¹⁰⁰-jutalomra *gróf Klebelsberg Kunó Világválságban és Utolsó akkordok* című munkáit ajánlja. Az elsőben terveket, a másodikban eredményeket adott.

A jutalmat s az ezt megörökítő bronzérmét nekem küldték el.

IV.

Lemondás — Újra otthon — Halál — Temetés — Részvét, emlékezések

1931 augusztusában váratlanul lemondott *Bethlen István* kormánya. Ellentétes irányzat vette kezdetét, amelynek főelve a leépítés, a takarékoskodás. Hivatalnokokat bocsátottak el, az autókat leállították stb. Az új miniszterelnök, *Károlyi Gyula*,¹⁰¹ gyalog ment föl a várba esernyővel, és a zsebében vitte hivatali szobája kulcsát. Férjem utóda a kultuszminisztériumban *Ernszt*¹⁰² *Sándor*, majd *Karafiáth Jenő*¹⁰³ lett. Kinevezése napján kijött hozzánk Hidegkútra, nekem gyönyörű piros rózsacsokrot hozott. Nagyon örültem neki, mert ez azt jelentette, hogy sok év után visszakapom az uramat. Férjem is örült, mert a hatalmat mint olyat, önmagáért nem szerette és mint mondta: „végre azzal foglalkozhatok, amihez kedvem van, és nem mindig azzal, amivel kell.”

Eltűnődtem sokszor azon, hogyha hosszú közéleti szereplése után „leteszi a fegyvert”, nem megváltozva jön-e vissza? Nem fog-e neki hiányozni az „agora”?¹⁰⁴ Nem vágyódik-e majd utána? Bámulva láttam, hogy nem. Mikor a búcsú minisztertanácsról hazajött, ott kellett várnom a „szakállszáritón”, ahogy a tornácot nevezte, mint régen, s attól a perctől örömmel tervezgette, hogy mi mindennel fog foglalkozni, amihez eddig nem jutott. Újra átvette itthoni birodalmát. Boldog viszontlátás volt új helyzetében kertjével, a fákkal, virágaival, itthoni dolgozóasztalával, könyvtárával. Válto-

zatlanul szötte a terveket, mint mikor régen összeke-
rültünk — mikor összesimulva indultunk neki az élet-
nek.

Újra itt voltak a közös munkás, boldog órák, vissza-
tükröződései ifjúságunknak. Én telve emlékekkel, ő
újult erővel. Mennyi érzést kelt lelkemben, ha elgondo-
lom, milyen jók is voltak megint a hosszú esték, melye-
ken csendesen dolgoztunk egymás mellett, melye-
ken kevés szó esett közöttünk, de az összetartozás ér-
zése mindennél erősebb volt. Mikor már este későre
járt, s hűvösödni kezdett, csendben felállt, behozta ka-
bátját és betakart vele, megsimogatott, s ahogy jóságos
szemével rámnézett, láttam, hogy mindent oda szeret-
ne hozni nekem, amiért „annyi türelemmel” ülök mel-
lette. Pedig jól tudta, hogy ez mindennél drágább volt
nekem, hogy ezek voltak legboldogabb óráim, melyeket
így vele tölthettem, a könyvemről észrevétlen fölnézve
figyelhettem, mint hajlik asztala fölé munkájába me-
rülve, s fényes barna haján hogyan játszik a lámpa fé-
nye. Olykor aggódva nézett föl rám s csak ha vissza-
mosolyogtam, rőtta újra megnyugodva tovább a betű-
ket. De ha nem találta a mosolyt elég biztatónak, letet-
te a tollat, s mellém ülve kezdett olyasmiről beszélni,
amiről tudta, hogy érdekel. Éreztem: legszívesebben
ketté osztotta volna önmagát. Ez olyan megható volt
— ismerve a lendületet, amellyel dolgozott —, hogy ha-
tása alól nem lehetett szabadulni. Pedig az igazság
kedvéért — szégyenkezve bár, de be kell vallanom —,
hogy sokszor az, amit csinált, az maga nem állt hoz-
zám oly közel, mint az, ahogyan ő csinálta. De mert
mindent úgy akartam tenni, hogy az kedvére legyen,
boldogan ültem könyvemmel vagy hímzésemmel mel-
lette, s még a légy zümmögését is szerettem volna tőle
távol tartani. Szeretett időnként valamit felolvasni
vagy valamiről beszélni, de megesett az is, hogy tréfá-
san csúfolódva mulatott „ázsiai passzivitásomon.”

Mikor gondolatai messze jártak, elmélyedt tekintete
a távolba nézett, alig vett tudomást a körülötte történ-
tekről. De ha ötlete kikristályosodott, fölugrott, egyet-
kettőt járt föl-alá, majd leült, és írni kezdett, s a sorok,
mondatok változás nélkül maradtak meg eredeti for-
májukban.

Sokat dolgozott. Az elhanyagolt Alföldre fordította
figyelmét. Magyar népünknek tett ígéreteket sokszor
nem tartották meg. Magára maradt, el volt hagyatva.

„Elgondolom — mondta — népünk mennyivel nehe-
zebben szerzett meg mindent kultúrájához, mint pél-
dául a német. Minden kis német állam székhelyén ha-
talmatlan fejedelmi kastély, udvari könyvtár, fejedelem
alapította egyetem, udvari múzeum és udvari színház
áll fenn, s a tudományos és művészeti akadémiákat is
fejedelmek létesítették.

Minálunk még a budai királyi várat is közadakozás-
ból építették. *Grassalkovich*¹⁰⁵ herceg gödöllői palotá-
ját a nemzet vásárolta meg királyi nyaralónak. Nemze-
ti Múzeumunkat *Széchenyi Ferenc*, az apa, Tudomá-
nyos Akadémiánkat *Széchenyi István*, a fiú, alapította.
Szépművészeti Múzeumunk alapjait a herceg *Ester-
házy*-nemzetség képvásárlásai vetették meg. A reform-
korban a nemzetnek, a karoknak és rendeknek,¹⁰⁶ kel-
lett pótolniuk azt a munkát, amit a fejedelmek és az
államférfiak elmulasztottak, nem egyszer szembezáll-
va az osztrák érdekektől vezetett államhatalom akadé-
koskodásaival.”

Az *Alföldre* többször leutazott. Írta a cikkeket, a rá-
dióban fölolvadásokat tartott. Ekkor láttam először,
hogy néha elfáradt. Ehhez talán az is hozzájárult, hogy
tízéves, magát felörlő minisztersége után, teljesen be-
töltött szolgálati éve dacára, nyugdíját a beállt válto-
zások miatt úgy megnyirbálták, hogy mellette még ke-
resnie kellett, hogy a csökkentett kereteket kitölthes-
se, fönntarthassa.¹⁰⁷ Miután városi lakásunkat fölad-

tuk, végleg kiköltöztünk Hidegkútra. Azután látnia kellett, hogy kezdik döngetni nehezen összehordott munkáját, s hogyan szórják ki a szélbe vetéseit. Takarékosági hullám kapott lábra. Ezen a címen szüntettek be fakultásokat, s fenyegették a külföldi Collegium Hungaricumokat is. Még a szolgák és sofőrök bérét is meg akarták takarítani. Gáncsoskodások, gyanúsítások jöttek divatba. Voltak, akik az Európa-szerte megromlott pénzügyi viszonyokat nálunk az ő költekezéseinek tulajdonították.

A vádaskodásokkal annyira mentek, hogy egy alkalommal Gömbös miniszterelnök egy társaságban, ahol én is jelen voltam, azt mondta, hogy Kunónak van még ma is a legszebb magánautója. Mindjárt meg kellett, hogy hallja tőlem, hogy magánautója soha sem volt, és most sincs. Ha Hidegkútról be kell mennie a városba, elhozatja azt az egyetlen bérautót, amely ott kint kapható.

Tormay Cécile¹⁰⁸ „Bújdosó könyv”-ét a következő ajánlással küldte meg nekem: „Saroltának, ki meghitt, meleg otthona elvonultságát hozta áldozatul hazájának.” Ha visszanezék, látom, hogy ez tőle megszokott finom meglátás volt, mert a miniszterség tíz éve alatt, sőt az azt megelőző államtitkárságok alatt is, bizony megváltozott, mozgalmas lett az életünk. Engem is sok alkalom elszólított otthonomtól. Akadtak napok, amikor férjemmel is csak társaságokban találkoztunk. Voltak helyek, ahova szívesen mentem, voltak, akiket szerettem, akik engem is — úgy éreztem — magamért szerettek, s voltak olyanok is, akik — mint a sugárzó nap holdját — kedveltek. Csodaszép színházi és operaelőadásokat élveztem, amelyek kimondhatatlan gyönyörűséget szereztek. És mégis mindezek mellett sokat voltam egyedül és sokat, nagyon sokat vártam. Ilyenkor többször eszembe ötlött, hogy az én bölcsőmhöz is bizonyára eljött a jó és gonosz tündér, mint a

mesebeli gyermekhez, és elhozta mindegyik ajándékát. A gonosz azt hozta nekem, hogy „sokat várjon”, a jó tündér hozzátette: „ne hiába várjon.” Ez a két adomány kísért végig életemen. A kis- és nagy várakozások sora. Kislánykoromtól kezdve ábrándosan vártam a nekem rendelt társat. Eljött, szeretettel karjába vett, úgy vitt át az életemen. Sokszor el kellett, hogy menjem tőlem betegség, munka vagy a mostoha viszonyok miatt, s én mindig visszavártam. Vártam, mert megígérte, hogy jön. Vártam boldogan sikerei után, vártam nyugtalanul aggódva — de mindig bízva — küzdelmei teréről. Vártam, mert tudtam, hogy várnom kell, hogy megérdemljem jutalmamat, és mert vágytam minden átsegítő kedves, megnyugtató közelségére. Tudtam, hogy visszajön, mert éreztem, hogy szüksége van az én egyszerű kis asszonyi életemre. Ez nagy jutalom volt nekem, azért bármely percben oda is adtam volna azt, ha úgy kívánta volna.

Egyszer ismét, 1932. szeptember első felében, az *Alföldre* utazott. Tanácskozáásra hívta ott össze a polgármestereket, hogy megbeszéljék az alföldi ifjúság boldogulásának egyengetését. Már induláskor sem érezte jól magát, de mint mondta, nem maradhat el arról az értekezletről, amelyet ő hívott össze. Ott mondta el utolsó beszédét, amelyben arra buzdított, hogy dolgozzunk, ha nem is tudunk nagyot alkotni, csináljunk legalább kisebb dolgokat. Bágyadtan, lázasan érkezett haza, de másnap mégis elment egy sportértekezletre, mert ha valamit akart, annak fizikai akadályát nem ismerte. Volt nála aszpirin, amely mindig segített rajta. Ez volt utolsó útja, azután ágynak esett. Tíz napig feküdt Hidegkúton. Ezalatt zajlott le a kormányválság. Gödöllőn folytak az új kormány megalakítására irányuló tárgyalások. A kormányzó őt is meghívta, de állapota miatt természetesen ennek nem tehetett eleget. Arra kérte *Vértessyt*,¹⁰⁹ a *Kabinet Iroda* főnökét, hogy jöjjön ki

hozzá Hidegkútra. Ez kimentette magát, ami Kunónak rosszulesett.

Állapota rosszabbodott. Egy éjszaka erős szívszorongást érzett, mire bevittük a *Korányi-klinikára*.¹¹⁰ Ott azt állapították meg, hogy javulóban van, de ő érezte és mondta is, hogy ereje gyengül. Október 11-én láza 37,2 fokra csökkent, az orvosok délelőtt már a hazamenetelt is kilátásba helyezték. Bár erős torokfájás kínozta, de az EKG-ja jó volt. Délután öcsém bement hozzá. Szívgyengeségről panaszkodott. A roham elmúlt. Azt mondta: „most már jobban vagyok, de ha ez megismétlődne...”, de a mondatot már nem tudta befejezni — meghalt. A rádió rögtön bemondta a gyász hírt. Értem kijött öcsém és *Hajnal* adjunktus autóval. Csak annyit mondtak nekem, hogy egy kis szívgyengesége van. Én azonban rögtön éreztem, hogy mennyköveket készülnek rázmúdtítani. Az autóban végig csendesen ültünk, nem volt bátorságom semmit sem kérdezni. Megérkezve *Korányi* professzor szobájába vezettek, ahol már együtt voltak a gyász hírré odarohant barátai. *Korányi* közölte velem a szomorú és szörnyű valóságot.

Fölkísértek hozzá. Egy világ sötétült el előttem és omlott össze bennem. Ott feküdt kórházi ágyán, drága arcán nyugodt kifejezéssel, s először nem felelt szavaimra. Milyen hallatlan fájdalmat is bír ki az ember! Átcikázott reszketve lelkemen: milyen napsugaras életet köszönhetek neki, s milyen jó volt mindig hozzám. Éreztem, hogyan lett egyszerre a boldogság virágos fájából váratlanul kereszt, amelyet bármilyen nehéz és fájdalmas is lesz, vinni fogok életem végéig. Ez volt hát a gonosz tündér ajándéka, az utolsó nagy várakozás és csak a remény éltet, hogy most sem várok hiába. Isten segítségével megtalálom Őt odaát, s vele, mint a villamoszikkra összecsendülve, örökre egyesülhetek.

A szobrászok sietve jöttek halotti maszkot készíteni. Mindenki mást megelőzve *Strobl Alajos*¹¹¹ érkezett

meg elsőnek. Ő készítette el a maszkot, babérkoszorút mintázva homlokára. Az elkészült maszkot furcsa módon saját tulajdonának tekintette, azt magánál tartotta, s csak évek múltán adta ide nekem „ideiglenesen.”

Másnap bebalzsamozták. Olyan volt koporsójában, díszmagyarban, mintha aludt volna. Akkor csak én láthattam — utoljára. A *Nemzeti Múzeum* nagycsarnokában már lezártan ravatalozták föl. Koporsóját Munkácsy-lepellel takarták le. Csak négy óriás gyertya égett körülötte. Úgy mondták, ez volt a kívánsága. Kitiüntetései, rendjelei három bársonypárnán pihentek. Koszorút annyit kapott, hogy azok a Múzeum alsó lépcsőjétől a legfelsőig, azt teljesen elborították. A kormányzó, a főhercegek, azok családjai, diplomaták, a főrendiház és a képviselőház tagjai, az egyetemek, egyesületek stb. képviselői mind eljöttek temetésére. A *Szociáldemokrata Párt* kilenc tagú küldöttséggel képviseltette magát, koszorújukon „A kultúra megpihent hősének” fölirattal. A temetési szertartást *Glattfelder Gyula* csanádi püspök végezte. A gyászbeszédet után — melyeket *Glattfelder, Hóman Bálint*,¹¹² *Bethlen István* és *Váry*¹¹³ *Albert* mondtak — az Operaház zenekara *Dohnányi Ernő* vezényletével *Sigfried* halálát és *Beethoven* gyászindulóját adta elő. Kimondhatatlan nagy tömeg volt azon az útvonalon, amerre a gyászmenet elvonult. A gyászkocsit gyalog követték: a kormányzó és neje, a főhercegek, a hercegprímás, a püspökök, főpapok, miniszterek, hivatalok, egyetemek, intézmények stb. képviselői egészen a Nyugati Pályaudvarig. A halottaskocsi jobb és bal oldalán a Magyar Úszó Szövetség tagjai — kedves fiai! — haladtak. A járdákon iskolák tanulói és a beláthatatlan közönség sorai álltak.

Vonatunk késő este érkezett Szegedre. A házakon fekete zászlók lobogtak, zúgtak a harangok, s a pályaudvartól a Dómgig terjedő Boldogasszony sugárúton az

ablakokban mindenütt gyertyaláng fénylett. Így érkezünk meg a Templom térre, amely tele volt emberekkel. A teret körülölelő egyetemi intézetek és a szeminarium¹¹⁴ ablakaiban mindenütt gyertya világított. Amikor megérkeztünk a térre, megkondult a Hősök harangja, kitárult a ragyogóan kivilágított Dóm kapuja, belülről orgonabúgás hangzott ki a térre. Bent virággal feldíszített ravatal várta a koporsót, amelyen a másnapi temetésig maradt. Mindez olyan volt, mintha a megdicsőülésbe kísértük volna.

A temetés másnap délelőtt — gyönyörű időben — folyt le. A nagy tömegtől a tér egy perzsaszőnyeghez hasonlított. A temetésre messziről is eljöttek, sokan szekereken, tisztelői s azok, akik valami jót kaptak tőle. S ki volt Szegeden, aki tőle segítséget, munkaalkalmat ne kapott volna? Kint, a téren fölállított ravatalon, *Glattfelder* püspök — nagy papi segédlettel — szentelte be a koporsót, és végezte el a temetési szertartást. A búcsúbeszéd elhangzása után koporsóját levitték a kriptába. Az odavezető folyosók fala és mennyezete füzfaágak zöldjével volt beborítva, s a koszorúk és szalagjaik szépen elrendezve. Olyan volt az egész, mint egy elvarázsolt csodakert, amely mindent elvett tőlem.

Így búcsúzott Szeged hűséges népe nagy patrónusától, akinek elmúlásával megállt a város fejlődésének homokórája. Visszasüllyedt régi álmoságába. Vajon mikor jön valaki ismét, aki felrázza álmoságából?

Szédületesen forgott körülöttem a világ, gondolkodásra sem hagyott időt.

Elemi erővel tört utat a részvét minden felől — külföldről is. A részvétlátogatók egymásnak adták a kilincset. A napilapok oldalakra terjedő cikkeket hoztak, mert — mint mondták — nálunk meg kell halni ahhoz, hogy valakinek az érdemeit elismerjék. Két vastag kötetben gyűjtötték össze nekem a minisztériumban az

1932. október 12-én megjelent fővárosi és vidéki lapok cikkeit. Ebben fedeztem föl, hogy még az Őt az egész életében támadó „Magyarság”, melynek sorra ítélték el szerkesztőit izgultalan támadásaik miatt, jóvátevő, engesztelő elismeréssel hajtotta meg előtte zászlaját.

Igaznak látszik itt a mondás: „Megismerni az embert csak halála után lehet. Amíg élünk, félreértések — magunk és mások félreértései — vonják ködbe arcunkat. Néha úgy tetszik, mintha ez a rövid, szép és szomorú álm, amit életnek nevezünk, nem is volna egyéb, mint egy különös nagy félreértés. A halál azonban lehántja azt, ami véletlen és lényegtelen: marad az ember, marad az igazság.”

Engem sem hagytak el barátai. Sűrűn kijöttek hozzám. Szép házunk, gyönyörű kertünk lassan találkozhelyük lett. Anyám húgommal kiköltözött hozzám. Aranyos jószívűkkel mellettem álltak. Húgom 1933-ban férjhez ment, de egyévi szerencsétlen házasság után visszajött. Ő is, mint én — angol missem^{114a} intése ellenére — egy kártyára tette fel életét. De míg én drágakőre, ő salakra talált, szegény.

1934-ben eltemettük drága anyámat. Téltre kibéreltük anyám 50 évig bírt lakásának három szobáját *Mártával*, a *Reviczky* utcában. Ettől fogva húgom elválaszthatatlan társam maradt élete végéig. Tavasztól őszig élveztük hidegkúti kertünket, amely akkor már olyan volt, amilyennek jó uram megalapozta és elképezte. Egyik épületet bérbe adtam, a villaházat pedig kivették a cserkészek. Beosztással éltünk, így évente elmehettünk a tengerhez Olaszországba. Megvoltak kedvenc helyeink Firenzében, Velencében, Rómában, Szicíliában, ahová mindig szívesen visszatértünk. *Mártám* kedves, ragaszkodó lénye mindent megkönnyített és megértett.

Jóanyám elvesztését kétévvel élte túl mostohaatyám, *Kovács Gyula*, aki a budapesti egyetemen az

egyházjog tanára volt. Kiművelt, éleseszű, tisztalátású ember volt. Kunó fejlődésére nagy hatást, befolyást gyakorolt. Nem volt megelégedve az országban uralkodó viszonyokkal. Önálló tudóséletet élt nagy könyvtárában — melyet halála után öcsém az egyetemnek ajándékozott —, de ha baj adódott a családban vagy ha testvéreim, vagy az én neveltetésemről volt szó, mindig lehetett rá számítani.

Hogy így özvegyen maradtam, el-eltűnődöm, milyen boldog is tudtam lenni, mikor közel, mellettem éreztem drága uram jóságos, megnyugtató, kíméletes lényét. Oltalmában éreztem magam, minden gondtól, bajtól mentesen. Ez az ő nagy elnéző jósága most sokszor úgy fáj nekem, sokkal jobban, mintha néha kíméletlen lett volna. Arra nem is eszméltem akkor, hogy neki esetleg valami nehezére is eshetett vagy valami bánthatta is, amit kíméletből elhallgatott előttem. Abban a hitben éltem, hogy ilyen boldog emberek kevesen vannak, akik oly őszinték s úgy megértik egymást. Nem volt gondolatom, amit ne tudott s meg nem értett volna. De ha most visszanézek életére, látom amellet az ő nagy küszködéseit, fáradozásainak láncolatát gyermekkortól kezdve. Látom az ifjút, aki tudja, hogy csak erői megfeszítésével tud nevéhez méltó lenni. Csak most tudtam meg régi levelekből küzdelmeit, amelyeket családjával vívott értem. Belátom, hogy annak az egyetlen fiúnak, akiben annyi tehetség volt, annyi jóra valóság s akire jó megjelenése mellett — úgy gondolták, az egész Farkas-vagyon várt — valami különösen jó társat szerettek volna. Olyat találtak is volna, de olyat, aki jobban hozzásimult, soha!

Azután föltáruul előttem — már együttlétünk alatt — az állandó tanulás végtelen sora, minden munka lelkiismeretes elvégzése és lénye belső jóságából, és szerénységéből fakadó iparkodása, hogy mindennek és mindenkinek eleget tegyen. Én hűvösen néztem az em-

berekre, ő derűsen, jószívvel, segítségre készen. Sokszor csodálkoztam, mennyi fáradságot vett ezzel magára, de erre mindig azt válaszolta: egyedül állok, magamra vagyok utalva, szegény kis eszemre kell támaszkodnom. Emlékezem nagy erőfeszítéseire, évekig tartó őrle munkák sorozatára, az igazságtalan támadásokra, melyek élete végén érték, s melyek közül a hátbatámadás érintette legfájdalmasabban azok részéről, akiktől csak megbecsülést érdemelt volna hűségéért és lojalitásáért.

Küzdelmeiben végigkísérte az én rozoga egészségmért való állandó aggodalma, gondoskodása. Ha észrevette, hogy ez bántott engem, rögtön eloszlatta nyugtalanságomat. Talán — mondotta — nem is szeretnék úgy, ha nem volnál olyan törekeny. Pedig a sok egyedülletet fájlalta, betegségek és nehéz viszonyok miatt, erről levelei is beszélnek. Ezek a drága levelek földöntúli üzenetek most nekem. Milyen jólesett olvasni bennük, hogy meg volt velem elégedve, s hogy milyen szüksége volt arra, hogy mellette legyenek.

Ha így követem élete folyását, melyben minden nehézséget, fájdalmat türelemmel, szelídséggel, csendesen — de soha nem csüggedve — panasz nélkül viselt, az igazságba vetett hittel, eszembe jut *Tóth Tihamér*¹¹⁵ egyik gyönyörű szentbeszéde, melyet mintha róla mintázott volna. Mondta, hogy a Jóisten azért rendelt véget ennek a gonosz világnak, mert élnek benne szentek, kis szentek, akikről nem is tudjuk, hogy azok. Itt járnak közöttünk, példái a tiszta életnek, becsületnek, a kötelességtudásnak, munkának, türelemnek, akik balzsamot osztanak, s a szenvedőkhöz lehajolnak. *Ez volt Ó!* Szent és tiszta a magánéletben, a családban, szent és tiszta küzdelmeiben. Istenem! Milyen távolinak tűnik most mindez! Mióta ő elment, elment vele a napfény, a boldogság, nem beszélve a vidámságról, melegségről, bizalomról, melyekben

soha többé nem lesz részem! Egyedül állok a nagy, rohanó világban. De amikor eljön az alkonyati óra, a csendes magányban megszokott lépteit vélem hallani, emlékek kelnek életre, a homály megnépesedik, kifényesedik, kivirul. Kiülök a pergola előtti padra, a rózsák közé, vágyódva nézem az égen átvonuló felleget, és eltűnődöm. Így vonulnak át az életek is földi útjukon. Már elmentek mindazok, akiket szerettem, és tovatűntek sereglenek körülöttem mindenütt. Eszembe jutnak elfelejtett apróságok, és szemem megtelik könnyel. Olykor, ha szemben ül velem kedves Pumi kutyánk, kérdezgetem, gondol-e még néha rá, kedves gazdájára? Olyan hűséges ragaszkodással néz rám, hogy eszembe juttat egy drága szempárt, mely oly beszédesen tudott rajtam pihenni.

Csak halála után láttam meg azt, amit életében a kis napi események között észre sem vettem. Egyenletes, nagy türelmét, kedves elnézését, engedékenységet, velem szemben tanúsított nagylelkűségét. Egészségem sokféle kíméletre szorult. Elkényeztettek, s mint a betegek általában, én is egoista¹¹⁶ lettem. Sokszor kellett neki az én szeszélyemnek engedni, lámpát korán eloltani, szivart letenni, kimenni, bejönni, várni, sietni. Ezeket mindig olyan szeretettel és szívesen tette, hogy soha sem jutott eszembe, hogy áldozatot hoz vagy hogy talán nehezebbre esik valami. Egyetlen hang, egyetlen mozdulat nem árulta el, hogy talán unalmat okoztam neki. Néha azért elszomorított, ha eszembe jutott, mennyivel többet segíthettem, tehettem volna neki, ha erősebb, aktívabb lehettem volna, különösen olyankor, amikor hosszabb időt magaslati vagy tengeri levegőn kellett töltenem.

Ilyen gyenge egészséggel vitt magával minden évben hónapokig tartó utazásokra, ahol sohasem restellt semmi fáradságot, kiadást, hogy nekem könnyebbséget, kényelmet szerezzen. Soha sem sokallta, hogy ne-

kem magyarázzon, szebbnél szebb dolgokat elmondjon. Olyan kedves volt s olyan gyermekien jó, hogy minden nap újra és újra meg kellett szeretnem. Most látom csak igazán, hogy milyen nagy kegyelme volt az Úristennek, hogy mellette élhettem — mikor meg sem köszönhetem neki, hogy életemet így bearanyozta, s oly virágossá tette.

Nem tudja az én íráshoz nem szokott avatatlan tollam kifejezni, mi minden lakott Istennek ebben a csodálatos remekművében! Attól tartok, hogy sokan elfogultnak tartanak majd. Pedig én csak nagyon gyarlón tudtam visszaadni az érzelemnek és az értelemnek azt a kincses gazdagságát, azt a kivételt nem ismerő nagy egyenletességet, ami benne lakozott, s amit csak a közelálló ismerhettek. A távolabbiak — rendes emberi mértékkel mérve — úgy gondolták, hogy ennyi jószág mögött valaminek rejtőznie kell.

Innen van az, hogy sokan félreismerték, és visszatartóbbak voltak ítéletükkel olyanok, akiknek soha hívebb, barátibb emberük nem volt és nem lesz nálánál, s ez jobban fáj nekik élete végén minden támadásnál.

V.

Sorsom lavinája — Ostrom — Kilakoltatás — Kitelepítés

1944. március 19-én — a német megszállás napján — indult meg sorsom lavinája. Azóta mindig lejjebb és lejjebb gördült. Városi lakásunkból sürgős telefonüzeneteket kaptam Hidegkútról: csináljak valamit, mert a németek el akarják foglalni a házat. Kis kézitáskámmal, húgommal együtt, kiköltöztünk. Kemény hideg volt még, a hó magasan állt, a vízcsapok be voltak fagyva, a központifűtést nem lehetett használni, a szobákban a hőmérséklet mínusz fok alatt volt. Ez a fagyos hideg három hétig tartott, és sokat szenvedtünk miatta. Megérkezésünk után rögtön jelentkezett egy német őrnagy azzal, hogy szeretne a házban embereivel elhelyezkedni. Azt válaszoltam, hogy húgommal ebben a percben költöztünk ki a városból, és jó néven venném, ha a villaépületben azokat a szobákat vennék igénybe, amelyeket a cserkészek nem használnak. Azonnal beleegyezett s azt mondta: nem akarnak kellemetlenséget okozni, inkább segítségemre akarnak lenni. Gépjavító-mechanikus katonákkal van, és szívesen megjavítanak központifűtést, villanyt, rádiót és más műszaki berendezéseket. Ezt meg is tették, nagy rendet és tisztaságot tartottak. A *Wehrmacht*¹¹⁷ katonái voltak. Mikor egy reggel megkérdeztem az őrnagyot, hallotta-e tegnap este *Hitler* beszédét a rádióban, azt válaszolta: „Nein, ich hasse diese Stimme.”¹¹⁸ Mikor öcsém velem üzent nekünk a városból, hogy költözzünk vissza mielőbb, még az ostrom előtt, mert nem

lesz jó sváb faluban maradni, az őrnagy az üzenet átadása után hozzátette: az én nézetem az, hogy jobb kintmaradni. Ez a kijelentése szilárdította meg elhatározásomat, hogy jobb lesz kintmaradnunk. Álláspontunk helyesnek bizonyult, mert így nem kerültünk bele a városiak hosszúra nyúlt pinceéletébe.

Nemsokára magyar páncélosok jelentkeztek azzal, hogy egy éjszakára beköltöznek nyolcvan az ebédlőbe és a télikertbe. Jó volt, hogy mire a szalmát behozták, mindent kirámoltunk, mert az ostromig, december végéig, ottmaradtak. Mi „Szálasi-katonák vagyunk” — hangoztatták. Ettől kezdve hangos lett a ház az alezredes és a többiek szitkozódásától. Piszkos és rendetlenség ütött tanyát, és mindent igénybe vettek. Ha szólt a sziréna, betódultak az óvóhelyre, de az alezredes nem tartotta szükségesnek, hogy bemutatkozzon vagy köszönjön. Hallottam egy beszédéből egy mondatot, amelyet a harctérre indulóknak mondott az udvaron. „Aki fiatal és erős, az kibírja egy hétig is, hogy nem alszik és nem eszik, ezt várjuk tőletek is!”

Sokat szenvedtünk az ostrom alatt, de találatot — szerencsére — nem kaptunk. Sokszor fölhangzott a sziréna, bombázók repültek át fejkünk felett, többször napali világosságot árasztva az éjjeli sötétségben. Bombák robbantak körülöttünk, és légvédelmi ágyúk bömböltek mellettünk. Mindenki behúzódott, csak a németek maradtak az utcákon, hogy — mint mondták — segíthessenek ott, ahol baj van. Így érkeztünk el karácsonyig.

December 24-én híre jött, hogy közelednek az oroszok. Két óra alatt eltűntek a csendőrök, a németek és a magyarok is. Mindent hátrahagytak, ágyneműt, éléskamrát mindennel tele. Az ajtók, ablakok tárva maradtak, minden épület kiürült. A nálunk alkalmazott házaspár, ezt látva, sírva kérte, hogy engedjük haza Fehérvárra, mert ha kell, otthon akarnak meghalni, és

sietve elvonultak. Nem maradt más, csak öreg kertészem a feleségével, a villaépület felső emeletének másik oldalán.

Ketten maradtunk hát, húgommal, az egész telepen. Bezárkóztunk, s a Jóistenre bíztuk magunkat. Este fél tízkor zörgettek. Szívdobogva mentünk ajtót nyitni. És kit láttunk? Ott állott plébánosunk egy rokon házaspárral, náluk lakó kislánnyal, csomagokkal, kosarakkal, és bebocsátást kértek. Úgy hallották, hogy házunknak Svéd Vöröskereszt védelme van. Boldogan helyezték el őket, mikor újra kopogtak. Ekkor az iskolagazgató felesége érkezett meg nagyfiával, bácsikájával, szolgálójával. Hoztak át lányokat is magukkal, és jött egy cserkész-mama is, két picijével.

Másnap, mikor az orosz katonák megérkeztek, már tizenkilencen voltunk. Természetesen hevenyészett fekvőhelyeken — asztalra tett matracon, kerti széken, padon is aludtak — a sok batyu, kosár és koffer között. A jobb bútort letakartuk, falnak fordítottuk, az egész igazi nyomortanya benyomását keltette. Eléggé meg voltak lepve az érkezők, hogy grófi ház belseje ilyen volt. Férjemről, csak mint professzorról beszéltünk, s ezt mindnyájan megértő fejbólintással fogadták. Talán ennek köszönhattuk, hogy — bár ijesztgettek — de nem bántottak, valamint annak, hogy a központifűtés jól működött és nem fáztak. Átadtuk nekik az emeletet, ahol váltakoztak a csoportok. Sok félelmen mentünk keresztül. Volt pisztolyos házkutatás, kilakoltatás veszélye és mindenféle fenyegetés. Rendeztek fönt nagy ivásokat, mulatságokat, míg mi lent reszkettünk.

A könyvtár, amelybe húgommal beköltöztünk, hogy lakott szobának számíton, csodálatosan érintetlen maradt. Odajött be hozzánk látogatóba a hozzánk beszállásolt generális környezetéhez tartozó alezredes, orvosukkal és segédtsíztjével. Elmondta, hogy Oroszországban a németek a könyvtárakat leöntötték benzinnel.

nel, és felgyújtották. De ők tisztelik a kultúrát, s ezt nem teszik. Elővett a zsebéből egy fényképet, mely a könyvtárt férjével ábrázolta, s megkérdezte: „Ugye, ez az a könyvtár?” Megkérdeztem, hogy a képet hol szerezte. Mosolyogva azt felelte, hogy Moszkvából hozta. Persze, ez tréfa volt, mert utóbb rájöttem, hogy emeleten lévő íróasztalból került elő. De — folytatta az alezredes — ez a könyvtár nemzeti vagyon, erre vigyázzon, zárja le, és ne engedjen be orosz katonát. Erre megkérdeztem: Hogyan képzeli ezt? Azt felelte: zárja be kulccsal. Márta húgom — bámulatos lélekjelenléttel — rögtön arra kérte, hogy írja föl ezt egy cédulára, és függesszük ki az ajtóra. Minden további nélkül hozzájárult, és rögtön meg is tette. A felirat magyarul így hangzott: „Ezt a könyvtárat, mely nemzeti érték, segítsd elvtárs megmenteni, és ne hozzál ki belőle könyvet!” Aláírás: *Grunszky* alezredes. Ezt az írást minden orosz katona respektálta. Akadt olyan is, aki szalutálva olvasta végig a szöveget. Egyébként minduntalan benyitottak, körüljártak, s éjjel az arcunkba világítottak, de a könyveket nem bántották. Így menttek meg a könyvtárat az orosz katonák.

A hozzánk beszállásolt generális nagy kísérettel érkezett, kaukázusi szakácsot is hozott magával. Ez remekül főzött, és gyönyörűen tálalt. Ezalatt a konyha sajátos képet mutatott. Az egyik sarokban egy katona harmonikázott és énekelt. A körülötte állók hallgatták, majd vele énekeltek. A másik sarokban a borbély borotválta társait, akik körülötte várakoztak, hogy sorra kerüljenek. A főzéshez hozták az anyagot: egész borjúcombot, rózsaszínű női pongyolába csomagolva, élő kacsát, amelyet a konyhában akartak leölni. Voltak közöttük félelmetesek, de szívélyesek is, akik mikor ismét visszakerültek a faluba, újra meglátogattak. Legjobban féltünk eleinte egy óriás marcona kozáktól, aki azonban később minden nehézségünkben segítségünk-

re volt. Rendeztek be nálunk fölváltva fertőtlenítőt, cipészetet, mosodát, pékséget, fürdőt. Ez utóbbit egy padlós földszinti szobában rendezték be úgy, hogy hordókat állítottak be, s a kinti üstben melegített vizet azokba hordták, majd használat után helyben fölfordították, hogy a falba tört lyukon a víz kifolyhasson az udvarba.

Tavaszi felé enyhült, gyérült beszállásolásuk, azt hitük és reméltük, hogy megszűnik. De mindig jöttek újabb csoportok. Ezért Márta húgom megkérte *Mária-remetén* a szervitákat,¹¹⁹ hogy irányítsanak hozzánk inkább kilakoltatott magyar családokat. Ezeket azonban közben már elhelyezték, így ismét egyedül voltunk. Azért a jó prior¹²⁰ megengedte, hogy egyelőre két páter és két fráter¹²¹ hozzánk költözzön be a házba, míg a helyzet megnyugszik. Amikor megérkeztek, az udvaron dolgozgató-éneklő orosz katonák őket meglátták, „monaszteri”¹²² megjegyzéssel visszavonultak a kapuból.

Végre megnyugodott a helyzet. Megkezdtek a nagy tisztogatást. Jött a szomszédunk mondani, hogy kár ezt a szép telepet parlagon hagyni. Tudna egy bérlőt, aki itt üdülőt létesítené, és mindent rendbehozna. Sok volt a kárunk, így belementem a dologba. A bérlő — mint később láttuk — nem volt rendes ember, csak a saját hasznát nézte, engem minden téren megrövidített, megkárosított.

Az üdülő nagy reklámmal dolgozott, mindent fölhasznált. Így a kert szépségét és alkalmasságát szabadtéri előadásra. Először Schubertianat¹²³ rendezett, mely miséje előadásával kezdődött, majd délután szerzeményeiből hangverseny következett, elsősorban művészekkel. A zongoránál *Fischer Anny*¹²⁴ ült. Más alkalommal a *Faust* II. felvonását, amely Margit házában kertjében játszódik, adták elő *Komor Vilmos* vezényletével és az operaház művészeivel. Nagy sikere

volt. Legmulatságosabb azonban ennek főpróbája volt, amelyet egy délelőtt tartottak, szinte tűrhetetlen hőségben. Neki is vetkőztek alaposan. Vidáman hatott, amikor Margit a templomból hazajövet, kezében imakönyvvel, olvasóval csak egy kis shortban énekelt, mint ahogyan a többiek is. Nem kevésbé volt derűs az opera karmesterét látni, aki hasonló toalettben ült a zongora előtt. Fölötte kifeszített napernyőt tartottak, védelmül a perzselő napsugár ellen. (A zenekar csak az előadásra jött el.) Ha ez a próba nyilvános lett volna, biztos, hogy sokan eljöttek volna ezt a különleges produkciót megtekinteni, s egyben jót mulatni.

1949 februárjában az állam a hidegkúti épületeket lefoglalta szakszervezeti iskola céljára. A bérlőt már 1948. december elején kitették. Húgomnak és nekem egy-egy szobát hagytak meg a legfelső szinten. Ellátásukat az iskola konyhájáról biztosították, és vállalták az adók fizetését. Ez a bérleti szerződés február 1-jétől lépett érvénybe. Ekkor fogtak hozzá az átalakításokhoz. Falakat emeltek ki és újabbakat emeltek. Az iskolát augusztusban nyitották meg, addig élelmezésünkről magunknak kellett gondoskodni. Ezért — bár ígérték — soha nem kárpótoltak. Fél évig laktunk így. 1949. november végén megszüntették nyugdíjamat, és két hétre rá kitettek a lakásunkból, 48 órát hagyva a csomagolásra. Márta húgom akkor már halálos betegen feküdt, csak a mentőkkel lehetett elszállítani. Költség előtti este tudtuk csak meg, hogy a falun túl, *Hidegkút* és *Solymár* között egyedül álló, elhanyagolt malomcsárda két szobáját jelölték ki új lakásul, azzal az engedménnyel, hogy élelemért a konyhára bejárhatok. Ezt nem tudtam elfogadni, mert nagybeteg húgomat nem hagyhattam volna magára, míg kilométerekre begyalogolok a faluba élelemért és más egyébért. Orvos és más segítség oda bizony nem lett volna kapható, de magam sem voltam olyan erőben, hogy erre

képes lettem volna. Mivel ezt így nem fogadtuk el, sem másik lakást, sem pénzbeli ellenértéket — mint mások — nem kaptunk. Reggel mégis ki kellett gördülnie a bútorszállító kocsinak, amely úgy volt fölpakolva, hogy férjem bronz mellszobra a kocsi végében, arccal hátra felé nézve láthatta, mint bandukolok segítő barátokkal a kocsi után, s hogyan mosolyognak rajtunk minden ablakból. Olyanok voltunk, mint a fáról lehullott őszi falevelek, amelyeket a vihar elsodort. Panaszos levelet írtam a szerződés aláírójának, de csak annyit válaszolt: „Az ügyet kiadtam az illetékeseknek.” Vagyis: nem történt semmi.

De volt egy angyali jó szomszédunk, aki a holminkat kéretlenül is befogadta. Én meg utánamentem drága beteg húgomnak, akit a mentők a *Salvator nővérekhez*¹²⁵ szállítottak be a Huba utcába. Ő a kiállott izgalmakat és fájdalmas rohamokat türelmesen viselve, nekem nagy fájdalmat okozva, három hét után meg is halt.

Közben egymás után jöttek az újabb izgalmak, bántságok, követelések. A nyugdíjamba jegyzett békekölcsönt a nyugdíjamból megszüntetése után — immár teljesen vagyontalanul — egy összegben előre követelték. Banktól bankhoz küldtek, ahol mindenütt férjem élet-rajzát kívánták és azt, hogy még mivel rendelkezem.

Egyedül küzdöttem, védekeztem a méltatlan támadások ellen. Még a bérlő tekintélyes adóhátralékát is rajtam követelték. Rajtam akarták behajtani. Sokszor már olyan halálosan fáradt és elgyötört voltam! Úgy éreztem, mintha *Bozzay Margit*¹²⁶ az én lelkiállapotomat öntötte volna versbe: „Uram oly fáradt vagyok” címmel:

*Uram tudod, igyekszem mindent úgy venni,
ahogy az élet adja. Azt is tudod, eléggé
megedzett a gond, a munka, de mégis... este*

sokszor ugye látod, tudod... sírok...
(Pedig a szám gőgös keményen összeszorítom)
De, ugye, Te megérted, Uram! Hiszen,
hiszen... csak asszony vagyok.

Férjem halála után — emlékezve arra a tervére — hogy könyvtárát a *Nemzeti Múzeum Széchényi Könyvtárának* fogja ajándékozni, írtam igazgatójának, hogy följánlom és végrendeletben is biztosítom a Széchényi Könyvtár számára férjem négyezer kötetes könyvtárát s az egész szoba berendezését a famennyezettel, a falak borításával, polcaival együtt, abban az esetben, ha a *Nemzeti Múzeum* együtt tartja s fölállítja egészen úgy, mint ahogyan az Hidegkúton állt, mint „Klebsberg Könyvtárt”. Annyit kötöttem ki, hogy csak a halálom után szállítsák el Hidegkútról. A *Magyar Nemzeti Múzeum* főigazgatója (*Varjas*) 1933. március 16-án, az *Országos Széchényi Könyvtár* nevében pedig *Jakubovich*¹²⁷ könyvtárigazgató fogadta el az ajándékot 1933. március 16-án. (Az erről szóló értesítéseim megvannak!) Ő is csináltatta meg a katalógust.

Mikor a *Nemzeti Múzeum* megvette a *Nemzeti Lovarda* melletti palotát a múzeum épülete mögött, *Fitz József*, a későbbi könyvtárigazgató meg is mutatta azt a helyiséget, amely nagyjából hasonlított a hidegkúti szobához, s amely a „Klebsberg Könyvtárnak” volt kiszemelve. Ki is jött *Fitz József* Hidegkútra a könyvtárt megnézni, s egy kedves cikket írt róla, amelyet a következőképpen fejezett be: „Búcsúzásul még egyszer körültekintek a könyvtárszobában. Kitekintek az ablakon a budai hegyekre, pillantásom elszáll *Klebsberg* kertjének fái fölött, s érzem, hogy minden milyen szorosan tartozik össze; a szoba a kerttel, a könyvek az emberrel, ki sorait színes ceruzákkal aláhúzta, s az egész a hegyekkel, a vidékkel, az országgal. Az egész

egy — összeolvad egy egyéni kompozícióvá, gróf *Klebsberg Kunó* arcképévé.

Ha majd ez a könyvtárszoba a *Nemzeti Múzeumban* fog állni, ez lesz *Klebsberg* lelkének leghűbb fotográfija.”

Hogy a háborúban s az ostrom alatt megvédjük, adott a *Nemzeti Múzeum* egy táblát az ajtóra, hogy a múzeum ennek a várományosa. A beszállásolt *Grunszky* alezredes is hasonlóképpen tett. Katonáit a könyvtár védelmére figyelmeztette. Ezt mind pontosan betartották. Körüljárták, megnézték, de nem bántották, így sértetlen maradt.

Mikor a szakszervezeti iskola beköltözött, a könyvtárszoba és annak előszobája nem volt a bérleményben. De egy napon lehívtak az irodába, mondván, hogy itt van *Kéky*, a *Széchényi Könyvtár* igazgatóhelyettese, és velem akar beszélni. Azzal kezdte, hogy az iskolának szüksége van a könyvtárszobára, ezért a könyveket hamarosan el kell szállítani. A múzeumnak oly kevés helye van, hogy a könyveket elhelyezni nem tudják, ezért visszaadják az ajándékot. Ki fogják választani azokat a könyveket, amelyek a *Széchényi Könyvtárban* nincsenek meg, a többit értékesítsem. Ehhez több antikváriust is ajánlott. Mindjárt időpontot is kívánt, amikor a mondottakat elszállítják. Ez a váratlan lépés meglepett. Ezért azt feleltem, hogy addig választ nem adok, míg *Varjas* igazgatóval nem beszélek. El is mentem hozzá, de ő mereven ugyanezeket mondta. Nagyon bántott, hogy így a könyvek szétszóródának, pedig ennek a könyvtárnak éppen az volna a fő értéke, hogy minden együttmaradva jellemezzen egy kort, mint ahogyan az más művelt országokban is szokás. Elmentem tehát a *Magyar Tudományos Akadémiára*, és megkérdeztem: elfogadnák-e ott és fölállítanák-e később egészen úgy, ahogyan azt a múzeumtól kértem? *Keresztúritól* igenlő választ kaptam, és boldo-

gan mentem haza. Otthon megmondtam a szakszervezeti iskola igazgatójának, hogy nemsokára igénybe vehetik a helyiséget, mert az *Akadémia* a polcokkal együtt mindenestül elszállítja a könyvtárt. Kijelentették, hogy a polcokat és a szoba faburkolatát nem adják, mert „a kommunistáknak is kell a szép.” Két nap múlva telefonált a Nemzeti Múzeum, hogy most már neki is van helye, és másnap reggel viszi is a könyveket. Akkorra már engem kilakoltattak, s a könyvtár le volt zárva. Mire a megbeszélte időben kimentem, az ajtó fel volt törve, s azt mondták: a könyveket teherautóra dobálva már elvitték. Azóta a világon semmit sem hallottam felőlük. Így foszlott szét vágyam a magyarok kezén, miután az oroszok megmentették. Csúnyán vették el azt, amit én szépen odaadtam.

Ekkor jött meg az értesítés is, hogy a kis pesthidegkúti telepet telekkönyvileg is átírták. Így minden szál fájdalmasan elszakadt, mely drága otthonunkhoz kötött.

A Huba utcában, ahova kedves kis húgom halálának emléke is füzött, jó szívvel tartóztattak. Maradtam is pár hónapig, míg onnan is mindenkinek ki kellett költöznie. Így megint az utcára kerültem volna, ha sógornóm oly kedvesen nem hívott volna meg lakásukba, a Csalogány utcába. Átadtak öcsémel egy szobát lakásukból. Ott éltünk együtt szépen pár hónapig.

Arra gondoltam, hogy talán én is kereshetek valamit. Elmentem a *Háziipari Dolgozók Kézihurkoló Szövetkezetébe* a Semmelweis utcába. Ott adtak mintát, pamutot, amelyet meghatározott időre föl kellett dolgoznom. Be kellett mutatnom bejelentőlapomat, beírtak, azután adtak mintát, anyagot.

Örömmel mentem haza. De már másnap reggel ajánlott kártyát kaptam, amelyen értesítettek, hogy „Igazgatóságunk nem járul hozzá tagfelvételéhez, és

kérjük, hogy az Önnél lévő anyagot visszahozni szíveskedjék.”

Akitől mindent elvettek, annak filléres keresetet sem engedélyeztek.

A kiállott fájdalmak és izgalmak nyomai lassan kezdtek enyhülni, amikor mindhárman megkaptuk a kitiltást Budapestről. 1951. július 15-én de. fél tízkor a sógornómet hivatalából, öcsémet műhelyéből kellett hirtelen hazatelefonálnom. Tizenhat óra alatt kellett összepakolni, mert már éjjel fél kettőkor jött értünk a teherautó. Persze, okvetetlenkedtek az értünk jövők. Ezt sem, azt sem engedték elvinni. Én két koffert, egy asztalt, egy fekvőhelyet s egy szétszedhető szekrényt vihettem (melynek több része útközben lemaradt), meg egy párnázott széket, melyet egy jóravaló munkás fönt egyszerűen megfogott, és lehozott a lakásból, hogy ne kelljen a teherautóban állnom. Az említetteket is csak azért tudtam elhozni, mert rokonok, barátok segítségemre jöttek a gyors és izgalmas csomagoláshoz. A *Magdolna pályaudvarra* vittek, ott tettek vonatra, amely csak kitelepítetteket vitt. Magunkkal vitt úti élelmünket nem engedték föl a személykocsiba, mondván: mit akarnak? Hiszen már délben Okányban lesznek. De bizony du. fél öt óra volt, mikor a vonatunk elindult. Sem kiszállni, sem kinézni, sem addig, sem az úton nem volt szabad. Erre fegyveresek vigyáztak. Másnap reggel érkeztünk Okányba öt órakor. Ott át dobálták holminkat teherautókra, s azon vittek a nagy sárban kijelölt helyünkre. Bennünket csomagok közt térdelve, kapaszkodva, szállítottak, s egy falutól messzefekvő tanyán raktak le. Szegény „kulák” gazdák este tudták meg, hogy bennünket hozzájuk szállásolnak be. Hirtelen kirakták kis szobájukat, s mindhármmunkat abba telepítettek be, ők meg az átjáró konyhába költöztek. Persze, földes volt a szoba, szűk és kicsi ablakja miatt, mely az előtte levő tornácra né-

zett, sötét és levegőtlen. Jó emberek voltak, megférünk, pedig mindig azt kellett hallaniuk, hogy a pestiek gonosz népelnyomók, s most még az ő kenyérüket is eleszik. Más kereseti lehetőség nem volt, csak ásni, kapálni, aratni, cséplésnél dolgozni engedték azokat, akik képesek voltak rá. Az volt a szerencsénk, hogy a hirtelen eladásokból volt egy kis pénzem, melyből szerényen tengethettük életünket. Kíméltre szoruló, 76 éves, beteges, félig vak voltam. Öcsém frissen operált. Mikor beállt a hideg, ősszel tanyát cseréltünk, mert itt fűtési lehetőség nem volt. Jól jártunk, mert új helyünkön csak egyedül voltunk. A gazda a faluban lakott. Külön kis szobám volt, s a házaspár az egyben konyhának is szolgáló szobában rendezkedett be. Ezek is földesek voltak, s oly alacsonyak, hogy én is elértem a mennyezet gerendáit. De volt egy kis kert a ház előtt, melyet öcsém gyönyörűen karbantartott. Szorgalmasan nyírta a tamariszkusz-szegéseket, ahogy kellett — hullámvasút-pálya módjára — úgyhogy elnevezték „Édenkertnek.” Volt benne egy eperfa és néhány kis nyárfa, a ház mögött elég nagy esővíztavacska és számkra is kis zöldséges. Húséges, kedves házőrző kutyust, édes cicákat, kiskacsákat és pipiket találtunk. Ezeket az állattestvéreket azért adta az ég, hogy örömmünk is legyen. Előttünk folytak le játékaik, örömeik, bánataik, melyeket legtöbbször a bizalmukba fogadott emberek okoztak. Megismertük szokásaikat, erkölcsüket — mert van nekik, ha különbözik is az emberektől. Volt köztük egy kényeskedő, szeszélyes, de elképesztően értelmes szép cica, a Minci. Hófehér hátán ragyogó kormfekete paláttal. Ott volt anyja, a leterorizált nagyszemű szürke, apja a gyönyörű Guszti kandúr, alakra, színben, mozgásban kész tigris, pontos és becületes. Aztán a Minci fiai: Jancsika, a társaság Arisztidje s a korán elpusztult és meggyászolt Samuka. Minci szelidült meg először, s már otthonosan járt

a szobánkban, mikor a többiek még vadak voltak. Míg egy napon a szó szoros értelmében betessékelte azokat is a tejecskéhez. Ő jött előbb, a többiek nagy félve utána, s addig biztatta őket, folytonosan hátra beszélve, míg bemerészkedtek a szobába. Azután már be-bejöttek, míg a végén a szobában is aludtak, olyan tiszták és rendesek voltak. Volt is rájuk szükség, mert tele voltunk egérrel, sőt a bátor Minci patkányt is fogott éjjel a szobában. Sokat jegyezhetnék még ide róla, a cicakedvelők földerítésére, kanyargósan kitervelt tetteiről. Hogy értette a beszédet, azt biztosra veszem. Erre csak egy példát: csendesen beszélgetve ebédeltünk. Minci a szoba egyik végén feküdt a földön kosarában. Anyja a szoba másik végében álló ágyon pihent. Megjegyeztem: mégsem kellene megengedni, hogy a macskák rászokjanak arra, hogy az ágyra feküdjenek. Erre Minci fölugrott, az ágyhoz szaladt, két lábra állva fölnyújtzkodott az anyjáig és alaposan lepofozta. Azután, mint aki jól végezte a dolgát, visszafeküdt kosarába. Nem hinném el, ha magam nem láttam volna. El is határoztuk, hogy előtte franciául fogunk beszélni. Pedig beszélgetni szeretett, mindig felelt, ha szólunk hozzá. Beszélgetve, dörgölődve hízelgett, ha kérte a tejecskét. Sokáig el lehetett nézni, ahogyan kicsinyeit tanítgatta fára mászni, tetőről leugrani, egeret fogni. Esti hancúrozásaikat nézni meg egyenesen mulatság volt. Mikor ő elsétált, anyjára bízta kicsinyeit, annak unokáit — aki addig védelmébe vette azokat. Jutalmul azután hazajövet szájában egeret hozott neki, és elébe letette.

Tanyánk háromnegyed óra járásnyira volt a falutól, ahova mindenért, még kenyérért is be kellett hóban, porban, sárban, vízben gyalogolni. Volt idő, mikor sógornóm 4 órakor kelt, hogy a napi kenyérért való sorban állásra időben érkezzen. Kéthetenként volt szentmise egy kápolnának berendezett bérelt szobában,

mert Okányban nem volt katolikus templom. Máshova nem is jártunk, így a faluban lakó sorstársakkal nemigen érintkeztünk.

A falu határát átlépni csak 6 forintos bélyeggel ellátott kérvényezés után lehetett. Ezt az engedélyt a rendőrség nem mindig adta meg. Mikor öcsémet Gyulán operálták, feleségének nem engedték, hogy meglátogassa. Egy fogfájós idősebb nő kérvényét is — hogy Sarkadra fogorvoshoz menjen — azzal utasították el, hogy az ő korában fogakra már nincsen szükség. Különben minket — kint a tanyán — nem zaklattak, mint sok falubelit. Később azt mondták, hogy ezek egyéni túlkapások voltak.

Sokat dolgoztunk. Rendben tartottuk a tanyát, mindent magunk csináltunk. Takarítottunk, mostunk, főztünk, fát vágtunk s hordtuk a gémeskútról a vizet. Egészen mesehangulat szállt meg, mikor többször fáradtan a gémeskúthoz értem a korsómmal, s a vödör önmagától feljött. Galambok szálltak az ostor végére, és súlyukkal húzták föl a vizet.

Mikor ráértem, kimentem a szomszéd rétre vagy fölállítottam a fekvőszékem az eperfa alatt. Olvasni beteg szemmel csak keveset tudtam, de elnéztem a természetet. Emlékeimből éltem s azok odajöttek hozzám. Dúdolgattam régi dalaimat, s közben bizony többször is elsírtam magam. Elgondoltam, hogy ez a szép *Alföld*, melyért férjem annyit tett, neki halálos betegséget adott, s nekem nehéz napok színhelye lett.

Ha bántás ért, pár emlékterhes otthoni bútoros szobácskámba húzódtam vissza, ott vigasztalt az ébresztőóra, amely hangosan ketyegte: „minden — mindegy — minden — mindegy.” Akkor eszembe jutott az is, hogy ha a sok jót, amit az élet adott, csendben elfogadtam, a bajt, a bánatot is szépen el kell tűrnöm. Hiszen mindig éreztem a Jóisten kegyelmét, hogy nem adott

háborgó természetet, s nekem adta a legjobb élettársat, kinek erős karja főnről most is védelmez.

A szomszéd tanyákon jószívú, megértő emberek laktak. Sokszor az volt az érzésem, hogy azért kellett idejőnnünk, hogy megismerjük a derék, bámulatosan bölcs, józan ítéletű magyar parasztot. Aki egész családjával hajnaltól estig keményen dolgozik, robotol, hogy megéljen, éppen úgy, mint elődei ezerévvvel ezelőtt. A modern élet technikai vívmányait, előnyeit nem élvezik. Nekünk mindenben könnyíteni, vigasztalni akartak, a tilalmak ellenére. Ebben első volt gazdánk családjával. Ha bármi baj volt, jószívvel mindjárt kijött a faluból, kihozta kocsiján az orvost, vasúthoz vitte a beteget, ha kellett. Kiküldte postánkat, mert postás erre nem járt. Tüzelőt adott, kis zöldséges területet, melyen termelhettünk. Megható volt, hogy esténként szomszédaink be-benéztek egy kis beszélgetésre. Mindegyik hozott valamit, amije éppen volt. Egy kis tejet, szalonnát, sült tököt, egy karaj jó házi kenyeret. Ezt olyan kedvesen és szerényen tették, nehogy megsértődjünk. Dehogy is sértődtünk meg. Tudtuk jól, hogy mi vagyunk a rendszer mindenünktől megfosztot kitaszítottjai. S mikor összejöttek nálunk karácsony estéjén, hogy ne legyünk egyedül és ne szomorkodjunk, szem nem maradt szárazon.

Mikor alkonyodik, s a kontúrok szürkébe vesznek, képek tárulnak eléem, s gondolataim végigkalandoznak az emlékek országútján. Eszembe jut ifjúságom, s fölűnik *Miss Mary Holden* alakja és nem tehetem, hogy ide ne jegyezzem nevét annak a kedves, ritka műveltségű angol nőnek, aki mellett felnőhettem. Ő volt az, aki nagy látókörével és szeretetével a napi kicsinyességek fölé, szebb régiókba emelt. Tízéves koromtól vele gyakoroltam a németet, tőle tanultam franciául, angolul, olaszul és zongorázni. A romantikus muzsikát első kézből hozta, mert tanítványa volt *Robert Schumann*

özvegyének, *Wieck Klárának*, s a hagyományos Schumann-billentésnek — *Anschlagnak* — mestere lett. Korán kezdte velem az irodalmat, művészettörténetet, amit világlátottságával oly szépen tudott illusztrálni.

Mint angol pastornak¹²⁸ 13. gyermeke, családi okok miatt Németországban, Párizsban nevelkedett, s tudásszomjával teleszívta magát szépségekkel. Finom akvarellfestő és rézmetsző volt, rajongója a művészeteknek. Később sorra látogatta fivéreit, akik Indiában, Ceylonban s más országokban teljesítettek katonai szolgálatot. Miután férjhez mentem, még közösen is tanultunk tőle férjemmel olaszul, majd Rómába költözött, s ott titkára lett az *Archeológiai Társaságnak*. Oda sűrűn visszatértünk, ahol ő figyelmeztetett mindig új érdekességekre. És milyen boldog volt, mikor *Kunó* minisztersége alatt hivatalosan velem Rómában volt, hogy ő rakta le nálam — mint mondta — az alapokat, melyek gyümölcset most élvezhettem.

Én pedig itt is leteszem hálából és szeretetből font koszorúmat drága emléke előtt.

Azután hidegkúti kedves otthonunkig érek. Belépek az íves kapun a hatalmas négyszögletes udvarra, és körülnézek. Három oldalán épületek. Szemben a mi kúriaszerű oszlopos tornácos házunk, balra az anyám lakta villa nagy kilátású magas faerkélyével s egy földszintes hosszú ház. A negyedik oldalát műköoszlopos, virágba borult pergola zárja le. Az udvar közepében, süllyesztett füves táblában szobrász alkotta puttók¹²⁹ tartanak virágokat, s a ház előtt olaszos vasíves kökút áll. Azon is futórózsák, mint mindenütt, föl a tetőig. A tornác közepén bejutok a hallba, melyből falépcső vezet a fönti hálósobákhoz. Onnan tovább jutok a középső magasított szalonba. Szemben a teraszajtó és két hatalmas ablak, azokon s a bejáróajtón piros selyemfüggönyök, üvegcsillár, jobbra a fehér márványkandallón sèvres-i¹³⁰ bisquit¹³¹ csoport, körülötte hím-

zett virágos fotelok (saját hímzésem). Mennyi melegséggel, emlékekkel fogad jobbra a könyvtárszoba barna faburkolatával, mennyezetével, polcokkal. A 4.000 kötet szépen bekötve, szeretettel rendezve körül, egészen a tetejéig. Zöld, hímzett tájképes karosszékek, piros damasztal¹³² takart dívány, faragott kerek asztal, olasz muranói¹³³ nagy kék álló üveglámpa ernyővel, mely, ha világít, olyan, mint a kék olasz égbolt felhőivel. Innen végiglátok a szobán a télikertig. Akörül ablak, benne óriás pálma s a párkányokon virágok.

A középső szobából nyílik a terasz, régi magyar hímzett takarókkal, párnákkal. Innen kitérül a kert, lépcső vezet le, két *Wiener-Werkstätte*¹³⁴-szobor között. A ház előtt kereken feltöltött rész kerti foteljaiból, két rózsaszínt virágzó öreg vadgesztenyefák árnyékából, milyen jó is nézni a lefutó nagy pázsitot, kanyargós utakat, a kökerítés tövében fakadó hidegkúti forrás keresztülfutását, középen kis tavacskával, melyből a virágsziget színloltja oly élénken kitűnik! A kis patak, túlfolyó szikláján csobogva, rohan le liliomos partja közt, majd a nagyárokban továbbsietve s még kisebb források fölvétele után Óbudáig ér, ahol a Dunába ömlik. Ósrégi, vastagtörzsű fűzfa, jegenyék, hársfák tartottak árnyékot, melyekhez jó férjem ültette fenyők nemsokára méltón csatlakoztak, tövükben az egész kertet elárasztó illatos erdei ciklámenekkel, melyek oly tömegesen virítottak. Minden, minden külön szól hozzám. Járom a gyümölcset, itt a kedvenc almafák, a körték, mézédés reine Claude-ok,¹³⁵ szilvák, barackok — Istenem, milyen szép is volt boldogsággal a szívemben ott élni!

Most már minden megváltozott, mindennek vége. Látásom romlik, minden nappal öregebb leszek, nincs már, akivel mindenről beszélhetnék. Fényképem a szobákról nincs, jó, hogy emlékezetem időnként visszavisszahozza. Csak azt rögzítettem le itt. Feledhetetlen,

csodaszép kagylója volt ez a gyöngynek, a szeretetnek. Az ellobbant fények emlékét most szórja szét a hegyek fölött a szellő.

Milyen jó is az, hogy az embernek megvan az a csodálatos tehetsége és ereje, hogy emlékeiből azt, amit szeret, akarattal vissza tudja idézni, meg tudja eleveníteni. Jólesik ez most, amikor a rideg jelen visszafojtott izgalmával szobácskámba menekülök. Rádobom magam az ágyra, becsukom a szemem, és egyszerre mellettem vannak elveszett kedveseim. Erzem közelségüket, már nem vagyok egyedül. Homlokomra teszik hűvös kezüket, rajta tartják, amíg megnyugszom.

Aztán föllibben egy fátyol, s elötünik napsütötte házunk és kedves kertünk. Egyszerre itt vannak a kis okányi sötét szobámban. De ott tavasz van. A rózsák tömege teljes virágzásban, ezer színben pompázik. Elárasztja a pergola fehér kőoszlopait, a tornácot föl az emeletig, a tetőig. Látom, ott vannak a kéklő delphiniumok,¹³⁶ klematiszok, a rózsaszínű paeoniák¹³⁷ s a selymes liliomok, jázminok mindent elborító fehérségükkel, illatukkal.

Máskor, ha akarom, ősz van, a vastag fák hullatják színes leveleiket, tele van velük az út és a pázsit. A forrásból fakadó tavacska túlfolyó vize pedig csobogva fut tovább. Akkor is leszáll rám lassan az emlékezés beragyogta kertünk békéje. Ezt a kertet s ezeket az emlékeket már nem veheti el tőlem senki. Ezek, mint *Wotan*¹³⁸ intésére, a *Walkür* tűzvarázsának lángjai, föllobbannak, itt is, ott is, amott is. Nem hagynak el, segítenek, hogy türelemmel várhassak, várjam meg vonatam indulását.

Fiatalkoromban nagyon impresszionált¹³⁹ egy kis angol mese, egy boldog asszonyról, aki tavaszi napfényben gondtalanul szedte kertjének kedves virágait. Egyszerre elébe toppant a Sors, és addig nézte merően szomorú szemével, míg oda nem adta virágait. Később

megint gyűjtött néhányat, s azokat féltve őrizte. Ekkor újra elébe állt a Sors és nézte szigorú szemével, aztán elvette tőle kedvenceit. De ő titokban a legkedvesebb bimbót ruhája alá, keblébe rejtette, de a Sors azt sem hagyta nála, úgy, hogy teljesen kifosztva ment el szegény, és csak szürke homok kavargott nyomában. Ez sokszor eszembe jutott, pedig még nem sejtettem, hogy a Sors elibém is így fog állni. Először oda kellett adnom élettársamat, boldogságomat. Azután meghíúsította, hogy a hidegküti objektumból¹⁴⁰ a népművelés és nevelés céljára férjem nevére alapítványt létesítsek. Megakadályozta, hogy a könyvtár — ahogyan férjem meghagyta — bontatlanul berendezve kerüljön be a *Nemzeti Múzeum Széchényi Könyvtárába*. Azután újra elém állt, és elvette, szétzilálta és megsemmisítette az elismerésekből és emlékezésből kötött balzsamot adó koszorút. Mindent kivett kezemből. Nem maradt más, mint az a remény, hogy Szegeden egymás mellett várhassuk a föltámadást. Ez a kis gyarló, kusza írott emlék, melyet kaján vigyorral fog a Sors megsemmisíteni, csak azért, hogy utánunk szürke homokként kavargva betakarja kettőnk gönyörű életútját, egy szegény asszony elmúlt boldogságát, küzdelmei és szenvedései emlékét.

A Dóm tér már évek óta csendes, elhagyott — alszik. Kivesztek a fehér galambok, a zenélőóra kopot-tan, romlottan áll.¹⁴¹ Megváltozott a világ, újak a tankönyvek, a térképek. Ezekből emlékterhes helyek, dolgok hiányoznak, mintha soha nem lettek volna. Nincsenek. Régi dicsőségek, emlékek szertefoszlottak, neveket elfelejtettek. Sietség, kapkodás lett úrrá minde-nütt.

Mondják, hogy jövőre megcsináltatják az órát, fölélesztik a Szabadtéri Játékokat, idővel bizonyára mindent átvignettázva.¹⁴² Ezt könnyen megtehetik, hiszen

régen nincsen már meg az a tábla a fölirat, amely a kezdeményezőre, a létesítőre emlékeztet. A ma élő fiatalok nevét sem hallották.

Emléke eltűnt —

„Elment vele a feledés hajója,
s — talán menni fog egy örökléten át.”

Nem akarok följegyzéseim végére pesszimizmussal pontot tenni, ez nem is illene jó uram aktív, pozitív lényéhez. De azért sem, mert én magam hiszek öbenne. Hiszek az igazság végső győzelmében. Ahogyan *Arany János* remek soraiban írta:

„Nem hal meg az, ki milliókra költi
Dús élte kincsét, ámbár napja múlt.”

Szeged sem feledheti el végleg, hogy valamikor — *Trianon* után — itt járt *Klebelsberg*, aki szeretettel rakta egymásra a köveket, hogy legyen a városnak Dóm tere, Nemzeti Pantheonja, püspöksége, egyeteme. Legyenek klinikái, laboratóriumai, iskolái, Hősök kapuja, élelmezésére halastavai — és aki hú maradt a városhoz, egészen haláláig.

VI.

Szegeden 1953 őszén

A Jóisten kegyelméből az én drága uram erős karjának védelmében életem utolsó szakaszát itt élem Szegeden jótévőimnél, kiknek nem lehetek eléggé hálás, hogy felkaroltak és szeretetükbe fogadtak, amikor kitaláltam és hontalan lettem. A jó *Hamvas Endre*¹⁴³ püspök úr nagylelkűen befogadott a palotába vendégnek — de meleg otthont adott húgaival. Ezt lehajtott fővel hálásan fogadtam el, mert éreztem, hogy ez kinek szól. Én magam csak fohászok tudok naponta, hogy a Jóisten áldja meg jóságát.

Atjárók a Dóm téren, búcsúztatok tőle és eltűnök. Mikor látom, hogy az emberek körüljárják a Pantheon, meg-megállnak az emlékek előtt, fáj a szívem, hogy az ő emlékét itt semmi sem hirdeti. Eszembe jutnak *Bethlen István* szavai, melyekkel utoljára búcsúzott tőle: „Körünkből egy szent, tisztább világba távoztál, abba a magyar nemzeti pantheonba, melyet nemcsak a szó és betű szerinti értelmében vett életed munkájával nemzeted számára teremtettél.”

Azóta nevét, címerét levették a Pantheon faláról.¹⁴⁴ De van méltó emléke és nyugvóhelye a legszebb helyen, Isten házában, amit tiszta életével és egy élet munkájával érdemelt ki.

Azután látnom kellett, hogy ami régi, azt elvetik, gáncsolják, ócsárolják, elferdítik. Más szemmel nézik vagy elhallgatják az elődök munkáját. A történelem feladata lesz kideríteni az igazságot — de az lassan dolgozik.

A nemzetek emlékezése a történelem.

A történelem amellet tanúskodik, hogy az idő múlása nem csökkenti az idő távlatában a nemzetek igazi nagy értékeit, hanem ellenkezőleg, végre megnyilatkozik igazi értékük, mely saját korukban talán éppen az időbeli közelségnél fogva nem jutott kifejezésre.

Minden korszaknak megvan a maga iránya, fölfogása, megvannak kiváló fiai, akik hazájuk boldogulásáért önzetlenül dolgoznak, így megvan a helyük a történelemben. A letűnt korszak embere, ha a maga idejében becsülettel megállta helyét, ha hazáját önzetlenül, hűen szolgálta, emelte, nyugodtan állhat a történelem ítélőszéke elé. Művelt országban éppen úgy megkapja emléke megérdemelt megbecsülését, mint az, aki az újabb — esetleg megváltozott — kor viszonyain fáradozik.

Sok év telt el, mióta följegyzéseimet befejeztem. Azóta férjem minden tevékenységét, munkáját agyonhallgatták, mintha nem is lett volna. Csak itt-ott üti meg fülemet bírálat, lekicsinylés, elvetés, gyanúsítás.

Férjem mondotta: „A félmúlttal mindig igazságtalanok vagyunk.”

Husztí József professzor a *Dugonics Társaságban* 1933. október 12-én¹⁴⁶ — férjem halálának első évfordulóján — emlékbeszédét így fejezte be:

„Ha az életigazságot, a kulturális felsőbbség hitvallását elfeledni próbálnánk, ha a nyomorúságtól megzavarodott fülünket be akarnók fogni, hogy ne halljuk — a Fogadalmi templom kriptájából annál erősebben fog kihangzani — a felkent államférfiú csodálatos életének legfőbb tanúsága és intelme nemzetéhez: „Nekünk, magyaroknak, nem szabad az ígéret földjére vezető ösvényen félúton összeroskadnunk!”

Emlékezés gróf Klebelsberg Kunóra

Szemében az alkotás tüze ragyogott.
Homloka eszmék gazdag csarnoka volt.
Széchenyi álmát valósította meg
e nagy sorsot hordozó harcos, tiszta szellem,
s vitte diadalra merész terveivel.
Tengerviharú élete felett
mennymagasságú horizont ívelt.
Szívósan tördelte a közöny sziklákat,
nyomában új élet, béke, áldás támadt,
bár tajtékzó ár gátolta munkáját.
Zátyonyok között Árvízi Hajós
mentette, mit meghagyott gyászos Trianon.
Tetteit hirdeti sok emlékpiramis!
Míg nevét becsülte szerte a nagyvilág,
ittthon támadta intrika, koholt vád.
Nehéz időknek volt intó hangja,
súlyos terheinek hősi hordozója.
Nemzedékek nőttek keze alatt,
példája nevelte, jóra tanította:
általa értek a tudás csúcsaira,
nemzetek versenyén győzelmet aratva.
Építve szolgálta hazája javát.
Ezrével nőttek számára a modern iskolák.
A tudománynak méltó hajlékokat emelt,
otthont az otthontalan Csanád püspökének,
klinikákat az árvíz sújtotta népnek,
muskátlis házakat, sok családi fészket
a néptelenné vált alföldi vidéken.
Gondolatainak testté vált formája:
a magyar pantheon, a hősök kapuja.
Munkái felett tündöklő korona
a Dómnak ég felé emelkedő tornya.
Mélyén szunnyad, ami mulandó volt benne,
harangszóval zeng felettünk lelke;

nemzeti létünk útjain örködve;
intelmét az élőknek szüntelen hirdeti:
„Nekünk, magyaroknak, nem szabad
az ígéret földjére vezető ösvényen
félúton összeroskadni!”...

Minden eltűnik az idő sodrában,
mint morajló tengeren a futó hab.
Csak egy marad fenn gyémántként ragyogva:
mi élet volt, tett és gondolat.

Saroltának szeretettel:
Jakobeyné Abos Emma

Klebensbergné férje közéleti szereplésének bemutatásában alábbi könyveire — amelyek beszédeit, újságcikkeit tartalmazzák — támaszkodott:

Gróf Klebensberg Kunó beszédei, cikkei és törvényjavaslatai 1916—1926. (Megjelent 1927-ben.)

Neonacionalizmus 1928

Küzdelmek könyve 1929

Jöjjetek harmincas évek! 1930

Világválságban 1931

Utolsó akkordok 1933 (Ez utóbbi már halála után jelent meg.)

Könyveit Budapesten az *Athenaeum* kiadó jelentette meg.

Jegyzetek

1. A szöveg történelmi hűségén nem változtattunk. A kézirat nem az Egyetemi Könyvtár, hanem a Szeged-Csanádi püspökség levéltárában található. A gépelt szöveg *Jakobey Istvánné* (sz. Abos Emma) lányának, *Jakobey Anikónak* a birtokában van.
2. fórum: nyilvánosság, közélet
3. Klebensberg Kunó emlékezete (KKE) 80. oldal
4. Okány: Vésztőtől délkeletre kb. 10 km távolságra (Békés megye)
5. Előbb a német, majd a szovjet megszállás
6. Emlékezete felelevenítésére itt felsorolja azokat a forrásokat (könyveket, újságcikkeket, beszédeket), amelyekből visszaemlékezéseihez merített, illetve rájuk támaszkodott.
7. „Toga et sago” — szó szerint: polgári és katonaruhában. Átvitt értelemben: békében és háborúban.
8. A *Klebensberg család* ausztriai eredetű. Már egy 1520-ból származó följegyzés szerint ekkoriban egy Klebensberg volt Sopron polgármestere. A családon belül öröklődött a katonai szolgálat. Klebensberg *Lénárd* (Leonhard) már a mohácsi vész után lovascsapattal jött Magyarországra, hogy részt vegyen a török elleni küzdelmekben. Érdemeiért *bárái* rangot kapott, valamint Tirolban Thunburg várát. Fiai, *Niklas* és *Lambert*, is a magyarországi harctereken küzdöttek. Klebensberg *János* a párkányi (1683) és az érsekújvári (1685) csatákban tanúsított hősi magatartásáért szintén *bárái* rangot nyert. Klebensberg *Ferenc* Buda visszafoglalásánál (1686) szerzett érdemeiért *grófi* címnek lett a tulajdonosa. A XVII. század végén a család tagjai közül még többen vitézül

- küzdöttek a pétervárad, a belgrádi és a temesvári harcokban. Klebelsberg János gróf altábornagy végigküzdötte a napóleoni háborúkat. Massena tábornagyon — Napóleon egyik hadvezére — Schöngräber-Hollabrunn mellett aratott győzelméért (1809) a legmagasabb katonai kitüntetést, a Mária Terézia-rendet nyerte el. Egy másik Klebelsberg Ferenc I. Ferenc király idejében a Habsburg-monarchia pénzügyminisztere volt. Jelentős szerepet vállalt az ország közgazdasági és pénzügyi viszonyainak megjavításában. Támogatta Széchenyi István dunai gőzhajózási terveit.
9. stáció: itt (katonai) állomáshelyet, helyőrséget jelent.
  10. attack: (lovas) roham, támadás. (Jelen esetben csak hadgyakorlatról van szó!)
  11. Gleichenberg gyógyfürdő és üdülőhely Stájerországban, Graztól kb. 40—50 km-re, délkeleti irányban.
  12. Pesthidegkút — nevével ellentétben — Budán van, a Budai hegység északnyugati oldalán, közel Mária-remetéhez.
  13. miszticizmus: titokzatosság, rejtelmesség
  - 13a. Wiener-Neustadt magyarul: Bécsújhely
  14. drill: vakfegyelem
  15. „A kölyök bűnhődni fog!”
  16. diadalmaskodott; neki lett igaza
  17. felfrissülés, kikapcsolódás, megújulás
  18. Hajnal Imre (1840—1902) jogtörténéti. 1872-től a budapesti egyetemen az egyetem európai és a hazai jogtörténet tanára.
  19. Adolf Wagner (1825—1917) német közgazdász, egyetemi tanár. Szociális, pénzügyi és politikai gazdaságtannal foglalkozott.
  20. Heinrich Treitschke (1834—1896) német történész. A heidelbergi, majd a berlini egyetem tanára. Ran-

- ke halála után a porosz állam történetírójává nevezték ki.
21. Adolf Harnack (1851—1930) német evangélikus egyháztörténeti író.
  22. „dupla novíciátus” itt: kettős életforma (kinevezés és házasság)
  23. croquet-parti: több színes fagolyóval és több kapuval játszott angol gyeplabdajáték (ejtsd: krokett)
  24. jó parti = jól sikerült házasság
  25. Surányi Miklós (1882—1936) regényíró. Legjelentősebb műve a Széchenyiről szóló háromkötetes regénye, az „Egyedül vagyunk”.
  - 25a. id. gróf Andrássy Gyula 1867—1871 között magyar miniszterelnök, 1871—1879 között az Osztrák–Magyar Monarchia közös külügyminisztere
  26. tandem: kétkerekű kocsi, amelyet két, egymás mögé befogott, ló húz
  27. Zirzen Janka (1825—1904) tanítónő. Előbb a budapesti tanítónéképző, az ebből kifejlődő polgári iskolai tanítóképző intézet, a későbbi nagyhírű Erzsébet Nőiskola igazgatója. Kiváló képességével és személységével intézete a múlt század második felében a magyar nőnevelés központja volt.
  28. Az első világháború alatt
  29. képzelt betegség
  30. szó szerint: „homokszemet homokszemre” — azaz: aprólékosan, takarékosan
  31. meredek úton (főleg egészen) a csillagokig! (Az eredményhez, a sikerhez küzdelmes út vezet.)
  32. ókori görög tragédiaíró
  33. francia drámaíró a XVII. században, XIV. Lajos korában
  34. Leopold von Ranke (1795—1886) német történetíró. Kiváló érzéke volt a források felkutatásához. Egyetemi előadásai a történetírók egész sorát

- nevelte. A Magyar Tudományos Akadémia (MTA) is külső tagjai közé választotta.
35. Olasz festő, építész, művészettörténeti író a XVI. században
  36. palazzo: magyarul palotát jelent
  37. Velencei festő a XVIII. században
  38. a Német Tudomány Szükségközössége
  39. az egyidőben történő eseményeket párhuzamosan mutató táblázat
  40. botránykrónika
  41. ti. a szinkronisztikus táblázat
  42. 1919-ben
  43. talpraesett, szellemes, gyors visszavágás (válasz)
  44. ti. a grófi koronát, címet, rangot
  45. az Osztrák–Magyar Monarchia pénze az első világháború végéig
  46. Gömbös Gyula (1686—1936) miniszterelnök 1932—1936 között
  47. szélső jobboldali beállítottságú napilap
  48. Klebelsberg Kunó emlékezete (76. oldal)
  49. jelige, jelszó, jelmondat
  50. Ravasz László (1882—1975) Duna-melléki református püspök. A két világháború között a magyar református egyház kiemelkedő egyénisége.
  51. Az első világháború után a korabeli pénz, a korona, fokozatos infláción ment keresztül. A magyar kormány 1927-ben vezette be az értékálló új pénzt, a pengőt. 1 pengő = 12,500 korona értékű volt.
  52. jelentése: fellegrvár. Athénban, a város fölötti dombon a görög építészet fénykorában (Kr. e. V–IV. század) emelt épületek romjaikban ma is lenyűgöző látványt nyújtanak.
  53. Alhambra: „vörös erőd”. A spanyolországi Granada közelében emelkedő dombon mór stílusban épült palota (XIV. század)

54. jelentése: Konstantin városa. A Márvány tengeren a Boszporusz bejáratánál, az ókori Bizáncot átalakítva, Nagy Konstantin építette város. Mai neve: Isztanbul.
55. A következő oldalakon a szerző felsorolja 1899-től 1912-ig az évente megtett utazásaik útvonalát.
56. A következő két és fél oldalon a szerző néhány utazás részleteit ismerteti, de ezek az olvasó számára nem tartalmaznak semmi különösöt.
57. gróf Bethlen István 1921—1931 között magyar miniszterelnök
58. kerti ünnepély
59. gyönyörű fekvésű település Róma közelében
60. Klebelsberg Kunó emlékezete (352. oldal)
61. Vettiások háza Pompeiben. A Vezúv Kr. u. 79-i kitörésekor a vulkáni láva teljesen betakarta. A múlt század végi ásatások alkalmával egy jó módú polgári ház szinte teljes épségében került napvilágra. Falfestményei is teljesen épek maradtak.
62. ebédlő
63. étlap, étrend kártya
64. Palló Imre (1891—1978) kiváló operaénekes, a budapesti Operaház tagja, majd igazgatója.
65. régészeti
66. C. W. Gluck operájának teljes címe: Orpheus és Eurydike
67. Magyar kollégium. Ilyen volt még Bécsben és Rómában
68. báró Bánffy Dezső (1843—1911) miniszterelnök 1895—1899 között
69. Julián Egyesület feladata a magyar folyami hajósok nemzeti és művelődési gondozása. Magyar iskolákat és könyvtárakat tartott fenn, ismeretterjesztő előadásokat rendezett, mintagazdaságokat létesített.

70. Jankovich Béla 1913—1914-ben vallás- és közoktatási miniszter
71. gróf Tisza István 1903—1905, valamint 1913—1917 között miniszterelnök. 1918. október 31-én felfegyverzett merénylők saját házában lötték le.
72. személyét nem sikerült azonosítani
73. nyitott lugasfelfutó növényzet számára
74. a reformkori József nádor unokája, tábornagy, az I. világháború kiváló hadvezére
75. rózsakert
76. falra, kerítésre, lugasra felfuttatott szőlőfajta
77. „Virág mama”
78. Huszti József (1887—1954) a magyarországi humanizmus történetét kutatta. Janus Pannoniusról kiváló monográfiát írt. Főműve: Gróf Klebelsberg Kunó életműve. Budapest, 1942.
- 78a. Károlyi Árpád (1853—1936) a bécsi cs. és kir. titkos állami levéltár igazgatója, MTA tagja.
79. gróf Bethlen István (1874—1947) miniszterelnök 1921—1931 között.
80. Az idézetek Klebelsberg cikkeit és beszédeit tartalmazó könyveiben megtalálhatók. Klebelsbergné emlékirataiban nem tüntette föl, hogy melyik idézet honnan vette.
81. Domanovszky Sándor (1877—1955) egyetemi tanár. Középkori forrásokkal, gazdasági és művelődéstörténettel foglalkozott.
82. Miklós Andor (1880—1933) újságíró, *Az Est* napilap szerkesztője. Érdekkörébe vonta még a Pesti Napló és a Magyarság c. lapokat is.
- 82a. Athenaeum: hírlap- és könyvkiadó vállalat
83. abdikáció: lemondás valamiről
84. Glattfelder Gyula (1874—1943) csanádi püspök. 1923-ban Temesvárról költözött Szegedre. Itt több egyházi intézményt létesített.

85. Szeged város polgármestere
86. Rerrich Béla (1881—1932) építész, kertművész. Főműve a szegedi Dóm tér kialakítása (1928—1930). Klinkertégla architektúrájában az archaizálás modern törekvésekkel párosul.
87. Foerk Ernő (1868—1934) építész. Több egyházi épület tervezője. Főműve a szegedi Fogadalmi templom.
88. Dohnányi Ernő (1877—1960) zongoraművész, zeneszerző, karmester, zongorapedagógus. A budapesti Zeneakadémia tanára, majd igazgatója. A Fogadalmi templom felszentelésére írta a Szegedi misét.
89. A címer fölött latinul: gróf Klebelsberg Kunó. Alatta: Rólad a kövek beszélnek. — A. 1930. D. jelentése: Az Úr 1930. évében.
90. Az Orvosvegytani Intézetnek az egykori Gizella tér — ma Aradi vértanúk tere — felé eső homlokzatán visszahelyezték eredeti helyére azt a hatalmas méretű bronztablát, amely a város és az egyetem akkori vezetőit ábrázolja.
91. Aba Novák Vilmos (1894—1941) festő, grafikus. A Hősök kapujának freskóit 1936-ban ő készítette. Monumentális formák, harsány színek jellemzik művészetét.
92. Voinovich Géza (1877—1952) irodalomtörténész, esztéta, az MTA tagja.
93. dr. gróf széki Teleki Pál (1879—1941) földrajztudós, egyetemi tanár, MTA tagja. Első ízben 1919/20-ban kultusz- majd külügyminiszter, 1920 júliusától 1921 áprilisáig miniszterelnök. Másodízben 1939 februárjától 1941. április elejéig.
94. település; lakótelep
95. Wekerle Sándor (1848—1921) négy ízben volt kinevezett miniszterelnök
96. fair play: szabályos, tisztességes játék, nemes küzdelem, sportszerű

97. olimpiai játékok Los Angelesben 1932-ben
98. Ünnepeles alkalmakkor — pl. doktorrá avatáskor — a magyar szent korona, országalma és jogar másolatát — helyezték el a párnákon.
99. Corvin-lánc és Corvin-koszorú magas tudományos és művészeti kitüntetés. Ezek tulajdonosai évente rendeztek közös vacsorát. Ezt nevezték Corvin lakomának.
100. Kónyi Manó (1842—1917) gyorsíró. Több országgyűlési cikluson előbb gyorsíróként dolgozott, később 20 éven át az országgyűlés gyorsíró irodájának a vezetője lett.
101. gróf Károlyi Gyula (1871—1947) első ízben 1919. május és július között alakított kormányt. Másod ízben — a gazdasági válság idején — 1931. augusztus és 1932. október között.
102. Ernszt Sándor (1870—1938) a hazai keresztényszocialista mozgalmak egyik vezetője. 1930/31-ben népjóléti, majd közoktatásügyi miniszter.
103. Karafiáth Jenő (1883—1952) politikus. Károlyi Gyula második kormányában vallás- és közoktatásügyi miniszter.
104. ugyanazt jelenti görögül, mint a fórum latinul: közéleti szereplés.
105. herceg Grassalkovich Antal (1771—1841) gödöllői birtokát és kastélyát báró Sina Simon vette meg, tőle később egy belga konzorcium, ettől pedig a magyar állam vásárolta meg az uralkodónak nyári tartózkodási helyül.
106. Karok és rendek (Status et ordines) a XVI. század óta az országgyűlésen az egyházi és világi főurak, a köznemesi és szabad királyi városok követői.
107. A gazdasági válság éveiben (1929—1933) a magyar állam minden vonalon szigorú takarékosági intézkedéseket hozott.

108. Tormay Cécile (1876—1937) elbeszélő, regényíró. Írásai népszerűek. A Magyar Asszonyok Nemzeti Szövetségének (MANSZ) alapítója.
109. Kabinetiroda: az államfő személyes elintézése alá tartozó ügyek előadására, fogalmazására és kiadására szolgáló hivatal.
110. dr. báró Korányi Sándor belgyógyász és idegyógyász, egyetemi tanár, a szintén orvos Korányi Frigyes fia. Kiváló orvosok egész sora került ki a keze alól.
111. Strobl Alajos (1856—1926) szobrász. Sok köztéri szobra áll a fővárosban. Szegeden Széchenyit ábrázoló szobra látható a róla elnevezett téren. — Klebelsbergné itt téved! Nem Stróbl Alajosról van szó. Minden bizonnyal Kisfaludi Strobl Zsigmond lehetett, aki viszont valóban készített szobrot Klebelsberggről.
112. Hóman Bálint (1885—1953) történétíró, politikus, az MTA tagja. 1931-től a budapesti egyetemen a középkori magyar történelem tanára. 1932—1942 közötti kormányokban vallás- és közoktatásügyi miniszter.
113. Váry Albert (1875—1953) ügyvéd, politikus. Az első világháború idején sajtóügész volt. A kommunizmus bukása után ő képviselte a vádat a politikai perekben.
114. szeminárium: papnevelő intézet
- 114a. Angol missem: miss jelentése kisasszony, nevelőnő, társalkodónő
115. Tóth Tihamér (1889—1939) egyházi író, egyetemi tanár, veszprémi püspök. Az ifjúság számára írott jellemnevelő könyvei népszerűek voltak.
116. egoista: önző, csak saját érdekeit kereső, önmagát túlbecsülő ember.
117. a német hadsereg elnevezése, megkülönböztetésül az SA és az SS csapatoktól.

118. „Nem, én gyűlölöm ezt a hangot.”
119. szerviták — Szűz Mária szolgálói — szerzetesek. A rendet a XIII. század elején alapították.
120. prior: házfőnök, a kolostor elöljárója
121. páter (atya) főszentelt pap, fráter (testvér) áldozópappá nem szentelt szerzetes
122. monaszteri = szerzetesek
123. Schubertiana: Franz Schubert zeneműveiből összeállított műsor
124. Fischer Anny kiváló zongoraművész
125. Férfi és női szerzetesrend
126. Versei, elbeszélései, cikkei a fővárosi és vidéki lapokban jelentek meg.
127. Jakubovich Emil (1883—1935) nyelvtörténész, az Országos Széchényi Könyvtár igazgatója, majd az Országos Levéltár osztályvezetője. Középkori magyar nyelvemlékeket adott ki.
128. pastor: lelki pásztor, anglikán lelkész, pap
129. rendszerint meztelen, pufók gyerekek vagy angyalkák
130. Sévres, francia kisváros, Párizstól délre. A XVIII. században alapított porcelángyára világhírű
131. bisquit: kétszer kiégetett, mázolatlan, fénytelen (porcelán)
132. damaszt: (Damaszkusz városáról elnevezve): fényes felületű vászonzajta, amelyet sajátos szövési minta jellemez
133. Murano Velence közelében — egy hasonló nevű szigeten épült város, mely a középkor óta üveggyártásáról világhírű
134. bécsi műhelyből származó
135. reine Claude (Claudia királynő) ringlő, a szilva egyik faja
136. szarkaláb
137. bazsarózsa, pünkösdi rózsza

138. Wotan (Odin) a skandináv mitológia főistene. A walkűrök ennek a mitológiának nőalakjai, akik a harcban elesett hősök lelkét Wotan várába, a Walhallába szállítják
139. mély benyomást tett rám, nagy hatással volt rám
140. létesítmény, épület
141. A szabadtéri játékok följújtásakor megjavították. Ünnepi alkalmakkor és a játékok idején működik.
142. átcímkezve, eredeti értelmét megváltoztatva
143. Hamvas Endre (1890—1970) csanádi püspök 1944—1964) között, kalocsai érsek 1964—1970 között.
144. a Pantheon falán elhelyezett címerét, az eredeti felirattal ismét helyreállítják
145. Klebelsberg október 11-én halt meg.

Kiegészítések

52. oldal: *Vargha Gyula* (1853—1928) — statisztikus, lírai költő, a Magyar Tudományos Akadémia és a Kisfaludy Társaság tagja. Élete utolsó évtizedében több verset írt, mint korábban.
52. oldal: *Thallóczy Lajos* (1854—1916) levéltáros, történelemtanár. Érdemei vannak Bosznia közoktatásának megszervezésében. 1915-től haláláig Szerbia polgári kormányzója.
61. oldal: *Tisza Lajos gróf* (1832—1898) Tisza Kálmán öccse. 1871—1874 között közlekedési miniszter. 1979-ben, a nagy tiszai árvíz után Szeged város újjáépítésének királyi biztosja. 1884 óta haláláig Szeged város képviselője az országgyűlés képviselőházában.
93. oldal: *Keresztury Dezső* (1904) parasztpárti politikus, lírai költő, esztéta. 1945 és 1947 között vallás- és közoktatásügyi miniszter.

Tartalom

Bevezető	5
Előszó	9
I. Kunó családja — az én családom — Ifjúságunk	11
II. Otthonunk — Kunó természete — Modora — utazások Hidegkút	27
III. Hivatali és miniszteri működése	51
IV. Lemondás — Újra otthon Halál — temetés — részvét — emlékezések	71
V. Sorsom lavinája ostrom — kilakoltatás — Kitelepítés	85
VI. Szegeden 1953 őszén	105
Emlékezés gróf Klebelsberg Kunóra	107
Jegyzetek	109

KÉPMELLÉKLET

1. Gróf Klebelsberg Kunóné, sz. Botka Sarolta
2. Klebelsberg egyetemi hallgató korában.
3. Botka Béláné és lánya, Botka Sarolta, Klebelsberg Kunó felesége
4. Botka Lajos, Sarolta nagybátyja, ifj. Botka Béla, Sarolta öccse és id. Botka Béla
5. A hidegkúti villa főbejárata
- 6–8. A villa épületrészei
9. Klebelsbergné a bejárat előtt
10. Gróf Klebelsberg Kunó (1875–1932)
11. Estély az olasz követségen *Dino Grandi* olasz külügyminiszter budapesti látogatása alkalmával. A kép jobb szélén a szék karfájára támaszkodva *Grandi*, középen *Klebelsberg*, jobbra fehér ruhában *Klebelsbergné*.
12. Klebelsberg Kunó mellszobra, Kisfaludi Strobl Zsigmond alkotása
13. Kitelepítésükön a örök tanyán, Okányban. Jobbszáron fekete ruhában Klebelsbergné.
14. Első sírhelye a kriptában. Később feleségével együtt közös sírba helyezték, a jobboldali kereszt-hajó alatt.
15. Gróf Klebelsberg Kunó szobra Budapesten, az Eskü téren (ma: Március 15-e tér). *Grantner Jenő* alkotása. A mellékalakok közül a baloldali (nő) a művészet, a jobboldali (férfi) a tudomány jelképe. A szobrot 1945-ben lerombolták.

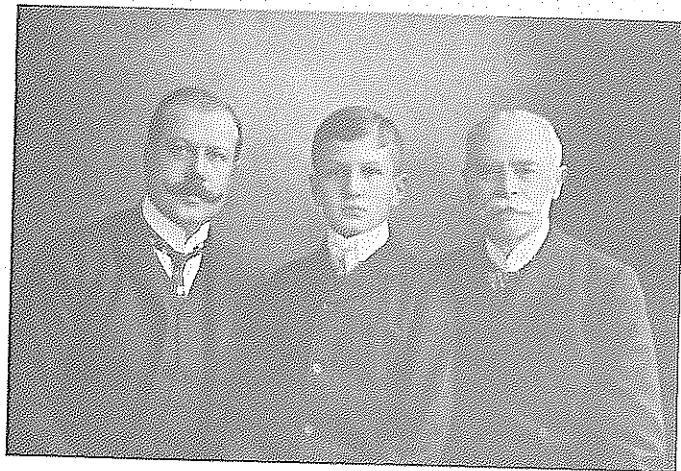

2.

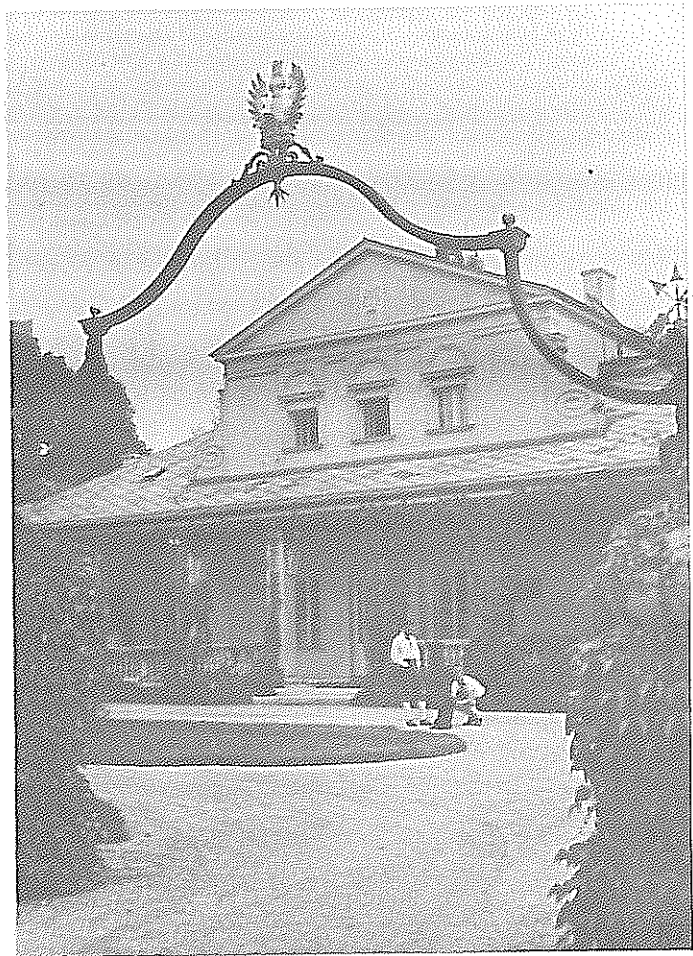

3.

4.

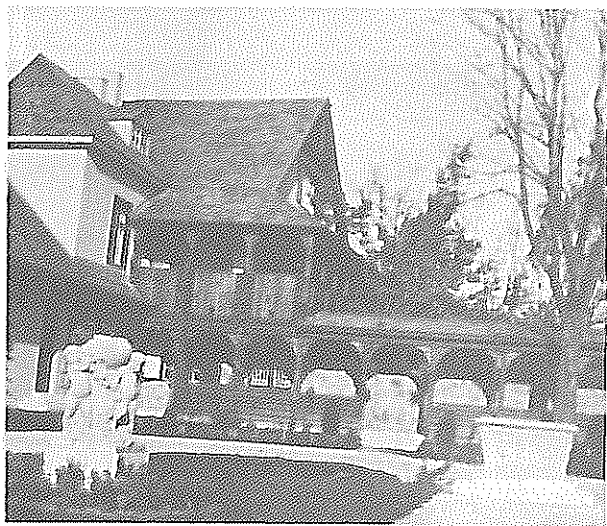

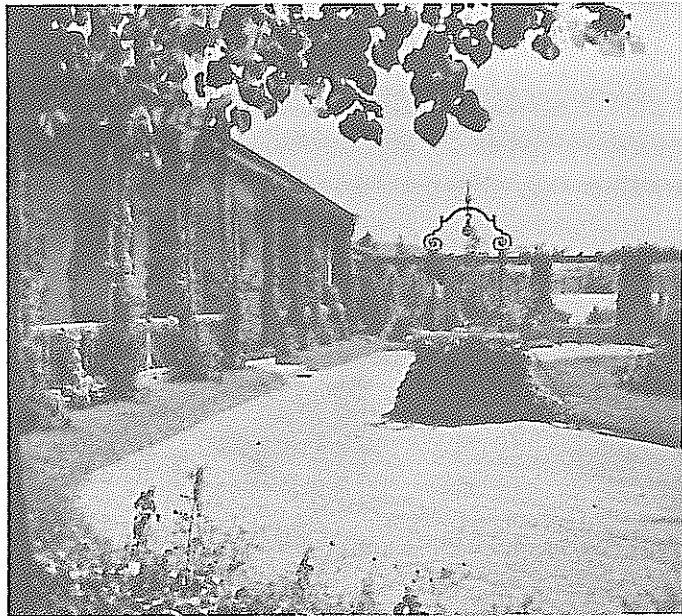
5.

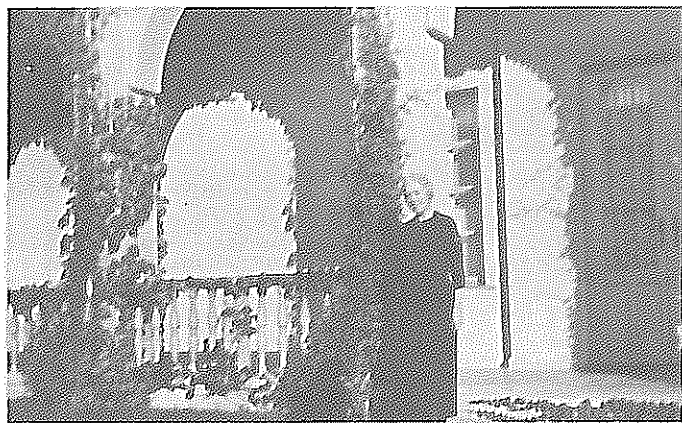
6.

7.

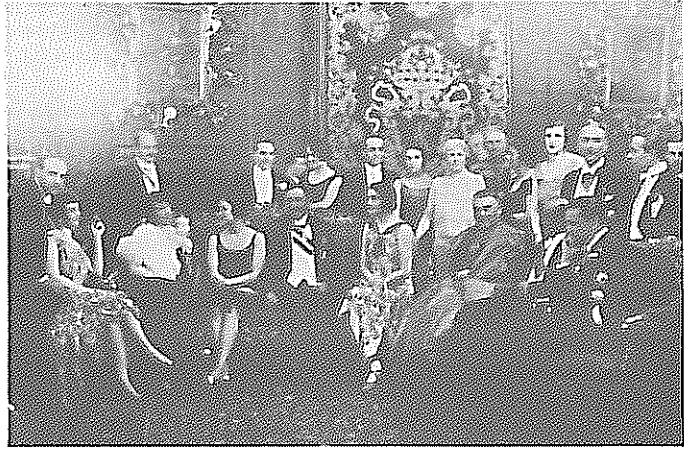
8.

9.

10.

11.

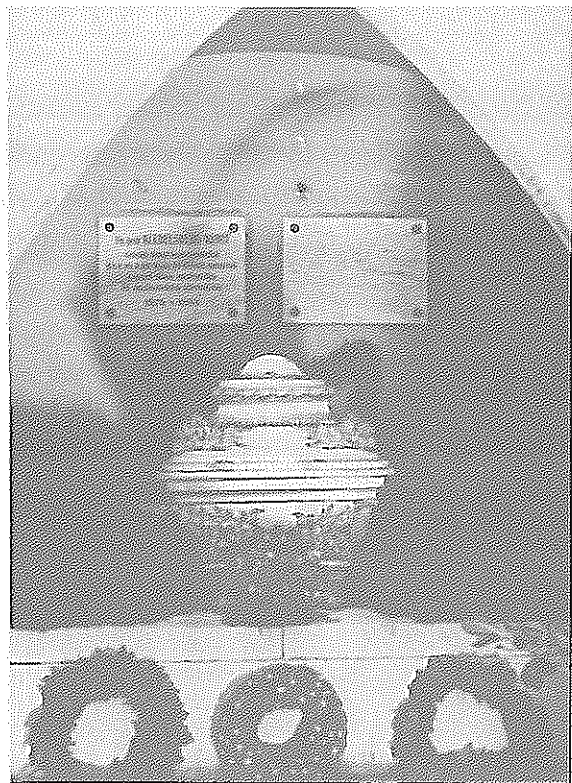

12.

13.

14.

15.